

Socialt arbete med barn och unga i utsatta situationer

Förslag till
kompetensbeskrivningar

Socialstyrelsen klassificerar sin utgivning i olika dokumenttyper. Detta är en *Kunskapsöversikt*. Det innebär att rapporten baseras på vetenskap och/eller beprövad erfarenhet. Kunskapsöversikter ska bland annat kunna ge stöd för en kunskapsbaserad vård och behandling, metodutveckling och annat förbättringsarbete, stimulera och underlätta kvalitetsuppföljning, stimulera till effektivt resursutnyttjande och/eller belysa fördelningsmässiga effekter. Socialstyrelsen svarar för innehåll och slutsatser.

Artikelnr 2004-110-5

Publicerad www.socialstyrelsen.se april 2004

Förord

Regeringen har uppdragit åt Socialstyrelsen att utforma ett program för nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten. Ett av syftena är att skapa en struktur för systematisk kunskapsuppbyggnad, för att socialtjänstens insatser i större utsträckning skall baseras på vetenskap och beprövad erfarenhet. Regeringen betonar vikten av en samlad strategi för kunskapsutveckling inom socialtjänsten och att detta ytterst är en rättvis- och säkerhetsfråga för de mest utsatta grupperna i samhället.

Hösten 2001 skapades programmet *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten*. Programmet omfattar elva delprojekt som berör olika områden av utbildning, forskning, praktik och samspelet mellan dessa. Ett av projekten behandlar "Kompetensbeskrivningar för socialtjänstpersonal". Inom detta projekt har man tagit fram ett diskussionsunderlag till kompetensbeskrivning för socialtjänstens arbete med barn och ungdomar i utsatta situationer och med deras familjer. Fokus ligger på det professionella arbete som utgör socialtjänstens myndighetsutövning och som ofta beskrivs som anmälan, ansökan, utredning, insats och uppföljning.

Socialtjänstens arbete med utsatta barn är i hög grad lagstyrt men det har även vetenskap och beprövad erfarenhet samt etiska principer som grund. Föreliggande diskussionsunderlag bygger i huvudsak på normativ grund men även på kunskaper från forskning, utvärdering, tillsyn och systematiskt utvecklingsarbete.

Vår förhoppning är att materialet skall bidra till diskussioner och överväganden om vilka kunskaper och färdigheter som behövs för socialt arbete med barn och unga i utsatta situationer och deras familjer. Underlaget är ett försök att tolka vad som menas med lämplig utbildning och erfarenhet enligt socialtjänstlagen. Det kan även utgöra ett underlag för överväganden om vad som är rimligt att uppnå i en grundutbildning och om vilken kunskap som behövs på fort- och vidareutbildningsnivå.

Materialet har utarbetats av Birgitta Freij, utredare, och Monica Norrman, som också varit projektledare.

Kerstin Wigzell
Generaldirektör

Jan-Håkan Hansson
Projektchef

Innehåll

<i>Förord</i>	3
<i>Inledning</i>	7
Varför kompetensbeskrivningar	7
Definitioner och avgränsningar.....	8
<i>Socialt arbete är komplext</i>	10
Nationella mål och lagstiftning.....	10
Omvärldsförändringar.....	12
Tillsyn, uppföljning, utvärdering och forskning bygger kunskap	13
<i>Arbetsområden och kunskapsbehov</i>	16
Socialtjänstens arbete med utsatta barn och deras familjer.....	17
Barn och ungdomars utveckling	17
Samtala och samarbeta	19
När samförstånd inte är möjligt.....	24
Utredning och bedömning.....	25
Insatser	27
Följa upp och utvärdera det sociala arbetet.....	30
<i>Personalens kompetens</i>	34
Adekvat kompetens	35
Att uppnå yrkesskicklighet – planerad kompetensutveckling.....	38
<i>Sammanfattning</i>	43
Socialarbetaren behöver kunskaper:.....	43
Adekvat kompetens	45
<i>Referenser</i>	46

Inledning

I rapporten *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten* (SoS-rapport 2000:12) lyfter Socialstyrelsen fram behovet av ett kunskapsunderlag för kompetensutveckling och kompetenskrav, såväl för professionen och arbetsgivarna som för utbildningsanordnarna. En strategi för kompetensutveckling behövs för att kommunerna skall kunna leva upp till kvalitetsmålen i Socialtjänstlagen. För den enskilde som är i behov av socialtjänstens insatser är det viktigt att mötas av professionella tjänstemän som har rätt kompetens.

Socialnämnden är den myndighet som har behörighet att utreda ett barns sociala situation och som har såväl befogenheter som ett ansvar för att skydda barnet/den unge och bereda honom eller henne vård i ett annat hem än det egna, om så skulle behövas. Socialtjänstens utredning och beslut kan vara direkt livsavgörande för barnets och familjens framtid.

Varför kompetensbeskrivningar

Personalens kompetens och kompetensutveckling är viktiga förutsättningar för en god kvalitet i det sociala arbetet. Det yttersta syftet med socialtjänstens arbete är att ge kommuninvånarna bästa möjliga hjälp, stöd och service. Vad som menas med kompetens har aktualiserats i och med att socialtjänstlagen (SoL) har kompletterats med en paragraf som anger att det skall finnas personal med lämplig utbildning och erfarenhet (3 kap. 3 § SoL). Vad som är lämplig utbildning och erfarenhet har emellertid inte berörts i någon större omfattning i de olika utredningar som har behandlat socialtjänsten.

Arbetet med kompetensbeskrivningarna är ett led i att skapa struktur och att förstärka den systematiska kunskapsuppbyggnaden inom socialtjänsten, genom att ange grundläggande krav på yrkeskunnandet för den yrkesverksamme som arbetar med komplexa sociala problem. Ett gott bemötande och yrkeskunnande är särskilt angeläget då människor som kommer i kontakt med socialtjänsten ofta befinner sig i en utsatt position och i en beroendeställning. Många kan inte klara sig utan hjälp och stöd och har inte möjligheter att söka hjälpen på annat håll.

En utgångspunkt för arbetet är att barn, ungdomar och föräldrar har rätt att ställa krav på den professionelles kunskaper, färdigheter och förhållningssätt. En kommuninvånare som kommer i kontakt med socialtjänsten skall kunna förutsätta att tjänstemannen som utreder en komplicerad social situation har adekvata kunskaper, exempelvis om barn och unga, om deras behov och utsatthet, om insatser och deras effekter.

Kompetensbeskrivningarna kan utgöra en grund för kommunens kvalitetssäkring och strategi för planering av fort- och vidareutbildning. För ledningen kan beskrivningarna vara ett stöd för att, utifrån nationella och lokala mål för socialtjänsten, analysera kompetensbehovet och se till att få rätt kompetens i organisationen. Ledningen kan även ha stöd av kompetensbe

skrivningarna för att bedöma när grundutbildning ger en tillräcklig kompetens och när fördjupade kunskaper är nödvändiga för att uppfylla verksamhetens mål.

Ytterligare ett skäl för enhetliga och väl grundade kompetensbeskrivningar är att de kan utgöra ett stöd vid högskolornas planering av såväl grund- som vidareutbildning.

Definitioner och avgränsningar

Föreliggande förslag till kompetensbeskrivning avser professionellt socialt arbete för att uppfylla socialtjänstens ansvar för barn och ungdomar i utsatta situationer och för deras familjer. Med socialt arbete menas det arbete som utförs av personalen inom socialtjänstens kärnverksamheter, i detta sammanhang för utsatta barn och unga, på individ-, allmän- och strukturnivå (SoS 2000:12). Beskrivningarna har fokus på det professionella arbete som utgör socialtjänstens myndighetsutövning och som ofta beskrivs som ansökan/anmälan, utredning, insats och uppföljning.

”Som utsatta definieras de barn som behöver hjälp utöver vad den som den egna familjen eller samhällets generella insatser kan ge.” (Socialstyrelsens program för barn- och ungdomsfrågor 2002, sid. 2). Med barn avses alla under 18 år, dvs. samma definition som socialtjänstlagens (1 kap. 2 §) och FN:s konvention om barnets rättigheter.

Med barnavårdsutredning avses den utredningsprocess som socialtjänstlagen föreskriver att socialnämnden skall påbörja vid misstanke om att socialtjänsten kan behöva ingripa till en underårigs skydd eller stöd. Med insats avses alla typer av samhällsinterventioner som kan bli aktuella (Sundell & Egelund 2001).

Arbetet med detta underlag

Förslaget till kompetensbeskrivningar för socialt arbete med barn och ungdomar i utsatta situationer och med deras familjer, vilar i huvudsak på normativ grund. Lagar, förordningar och andra rättsligt grundade dokument utgör den huvudsakliga basen för materialet.

Det sociala arbetet är lagstyrt men har även vetenskap och beprövad erfarenhet samt etiska principer som grund. Kompetensbeskrivningarna bygger även på kunskaper från forskning, utvärdering, systematiskt utvecklingsarbete och tillsyn. Den vetenskapliga kunskapsbasen för socialt arbete är under utveckling, inte bara i Sverige utan även i andra länder.

Underlaget är framtaget efter litteraturstudier, seminarier, studiebesök och intervjuer. Diskussioner har främst förts med representanter för socialtjänsten, men även med representanter för tillsyn över den kommunala socialtjänsten, samarbetspartner från förskola, skola, polis, hälso- och sjukvård samt med forskare inom barnavårdsområdet. Även ett antal personer som har fått insatser genom socialtjänsten har generöst delat med sig av sina erfarenheter.

Under arbetet har vi haft kontakt med forskare från NOVA, med specialinriktning på barn- och ungdomsområdet (NOVA – Norsk institutt for forskning om Oppvekst, Velferd og Aldring) och specialister från Department of Health (England).

Docent Dagmar Lagerberg har varit samtalspartner i ett inledande skede. Under detta skede genomfördes också ett par fokusgrupper med erfarna socialsekreterare och enhetschefer för att identifiera ett antal situationer i det sociala barnavårdsarbetet som kräver ett fördjupat kunnande.

Socialt arbete är komplext

Det sociala arbetet inom socialtjänsten är en politiskt, och inte enbart professionellt, styrd verksamhet. Beslut om åtgärder och insatser grundas inte bara på kunskap i form av vetenskap och beprövad erfarenhet. Aktuella politiska och ideologiska värderingar och tolkningar samt ekonomiska ramar påverkar villkoren för beslutsfattande och verksamhet. En bedömning av en enskild individs behov och vilka insatser som bör göras, prövas – och omprövas – i vissa fall, görs av en politiskt tillsatt nämnd (SoS 2000:12).

Nationella mål och lagstiftning

Socialtjänstens mål på nationell nivå (1 kap.1 § SoL) är att verka för att alla människor – såväl barn som vuxna – skall:

- ha ekonomisk och social trygghet
- kunna leva på samma villkor som andra och
- aktivt kunna delta i samhällslivet

Barnpolitiken har som mål att alla barn skall växa upp under trygga och goda förhållanden.

Den sociala lagstiftningen har under senare år skärpts för att stärka barnets ställning och utveckla synen på barnet som ett subjekt med egna rättigheter. Barnkonventionen slår fast att barnets bästa skall komma i främsta rummet vid alla åtgärder som rör barn (artikel 3).

Socialnämnden skall bland annat verka för att barn och ungdomar växer upp under trygga och goda förhållanden, förebygga och motverka missbruk bland barn och unga samt i nära samarbete med hemmen sörja för att barn och ungdomar, som riskerar att utvecklas ogynnsamt, får det skydd och det stöd som de behöver. Detta kan ibland innebära fostran utanför det egna hemmet (5 kap. 1 § SoL).

Barnets bästa och rätten att komma till tals

Socialt arbete behöver ett barnperspektiv som grund. När åtgärder rör barn skall man särskilt beakta vad hänsynen till barnets bästa kräver (1 kap. 2 § SoL). Varje beslut som rör ett barn kräver en bedömning av vad som är bäst för just det barnet, men det innebär inte automatiskt att barnets bästa blir utslagsgivande, eftersom andra intressen kan väga tyngre. Vad som är bäst för barnet/den unge skall emellertid alltid redovisas och vägas in i beslutet. Grundtanken är att om det finns en intressekonflikt mellan den vuxne och barnet, måste barnets intressen prioriteras (Prop. 1996/97:124).

Många barn kan ha svårt att göra sin röst hörd. Barnets inställning skall emellertid klarläggas så långt det är möjligt och hänsyn skall tas till barnets vilja, med beaktande av ålder och mognad (3 kap. 5§ SoL). Unga som har

fyllt femton år har rätt att föra sin egen talan och kan överklaga beslut i mål och ärenden enligt SoL och lagen om vissa bestämmelser om vård av unga, LVU, (Socialstyrelsen 2003).

SoL och LVU

Socialtjänstlagen (2001:453, SoL) – och i vissa fall – lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (1990:52, LVU) är de lagar som främst reglerar socialt arbete med barn och unga i utsatta situationer. Socialtjänstlagen har skärpts på en rad punkter för att förbättra kvaliteten på det sociala arbetet. Ändringarna rör bland annat dokumentation, handläggning och barnets ställning.

Åtaganden som rör barn och unga identifieras främst i 5 kap. 1 § SoL. Socialtjänstlagen är en ramlag och insatserna bygger på frivillighet. Den enskilde kan välja att både söka och ta emot hjälp. Om inte samförstånd kan nås och ett tvångsingripande är nödvändigt tillämpas LVU, lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga.

Vid en utredning av ett barns behov av skydd eller stöd får socialtjänsten konsultera sakkunniga och ta de kontakter som behövs. Utredningen skall inte göras mer omfattande än vad som är motiverat. Den skall bedrivas skyndsamt och vara slutförd senast inom fyra månader (11 kap. 2 § SoL). Handläggning av ärenden är reglerad i särskilda bestämmelser i socialtjänstlagen (11 kap. SoL).

När barn eller ungdomar har placerats i ett annat hem skall socialtjänsten medverka till att de får en god vård och fostran samt gynnsamma uppväxtförhållanden. Socialtjänsten skall också verka för att de får lämplig utbildning samt lämna vårdnadshavare och andra råd, stöd och hjälp (6 kap. 7 § SoL). En plan skall upprättas för vården utanför det egna hemmet och den skall även innehålla åtgärder från andra huvudmän (11 kap. 3 § SoL).

Lagstiftningen har fokuserat på frågor om bistånd, handläggning och dokumentation. Först när den så kallade kvalitetsparagrafen infördes 1998 formulerades krav på hur socialtjänstens insatser skall utföras. Insatser inom socialtjänsten skall vara av god kvalitet. För att utföra socialnämndens uppgifter skall det finnas personal med lämplig utbildning och erfarenhet. Kvaliteten i verksamheten skall systematiskt och fortlöpande utvecklas och säkras (3 kap. 3 § SoL). Socialstyrelsen uttalar dessutom att personalen bör ha en personlig lämplighet för arbetsuppgifterna (SOSFS 2000:15 S).

Socialstyrelsens Allmänna råd om kvalitetssystem

I och med att lagstiftningen har ändrats på flera punkter har det ställts allt högre krav på kommunens verksamhet och personalens kompetens. I Socialstyrelsens ”Allmänna råd om kvalitetssystem inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg” betonas bland annat ledningens ansvar för att säkerställa att personalen har adekvat kompetens och personlig lämplighet för arbetsuppgifterna, att nyanställda får introduktion och stöd samt att det finns planer för en fortlöpande kompetensutveckling. Hur metoder inom socialt arbete introduceras, utvecklas eller avvecklas bör också uppmärksammas. Kontakten skall präglas av ett respektfullt bemötande. I såväl internt som

externt samarbete är det angeläget att tydliggöra personalens ansvar och befogenheter (SOSFS 2000:15 S).

Omvärldsförändringar

Socialtjänstens arbete påverkas av en rad yttre faktorer, exempelvis politiska beslut och förändringar i samhället. Under hela 1990-talet har socialtjänsten präglats av stora strukturförändringar och en kärv ekonomi. Hela det generella välfärdssystemet har påverkats och socialbidragsberoendet har varit högt. Neddragningar eller omstruktureringar hos andra huvudmän har även påverkat socialtjänstens ansvar och ibland medfört utökade arbetsuppgifter. Flera landstingskommunala verksamheter har kommunaliserats, exempelvis omsorgerna om personer med utvecklingsstörning och personer med psykiska funktionshinder. Barnomsorgen, som tidigare var reglerad i socialtjänstlagen, är numera knuten till grundskolan, både via lagstiftning och förvaltningsorganisation. Kommunernas förmåga att klara dessa nya åtaganden varierar. Tillgången till resurser och övriga förutsättningar för att arbeta med barn och ungdomar i utsatta situationer skiljer sig från kommun till kommun. Geografiskt läge, folkmängd, demografisk fördelning och socioekonomiska förhållanden har betydelse för hur den lokala verksamheten ser ut (SOU 2001:72). När exempelvis specialenheter har lagts ner, har barn med speciella behov blivit hänvisade till kommunala insatser av en mer generell natur (SOU 2000:18). Flera rapporter har pekat på att många barn i Sverige lever i familjer med låga inkomster och att familjerna ibland är beroende av ekonomiskt bistånd för sin försörjning.

Kommittén ”Välfärdsbokslut” skriver att barnfamiljernas ekonomi har urholkats och att ensamstående föräldrar har drabbats hårt av arbetslöshet. Dessa hade under 1990-talet ett högt socialbidragsberoende. Kommittén pekar ut tre grupper, vars levnadsvillkor har försämrats mer än andras: utrikes födda, ensamstående mödrar och yngre personer. Kommittén menar att det är oroväckande att andelen barn som lever i familjer med mycket låga inkomster har ökat (SOU 2000:3).

Staffan Janson, professor och barnläkare, har sammanställt ett kunskapsunderlag för ”Kommittén mot barnmisshandel”, som bland annat diskuterar sociala och familjerelaterade bakgrundsfaktors betydelse för uppkomsten av barnmisshandel. Staffan Janson skriver att en svag familjeekonomi framstår som den bakgrundsfaktor som i undersökningen visar starkast samband med barnmisshandel, sexuella övergrepp och mobbning. Ju sämre familjeekonomin är, desto större är barnens utsatthet (SOU 2001:18).

”Samstämmiga forskningsresultat visar att barn i lågstatusfamiljer genomgående löper större risker än andra barn. Utfallen spänner över ett brett spektrum, från hårddata som dödlighet och längdtillväxt till psykosociala problem och skolproblem.” (Lagerberg & Sundelin 2000, sid. 185).

Tillsyn, uppföljning, utvärdering och forskning bygger kunskap

Tillsyn

Länsstyrelsernas tillsynsrapporter och Socialstyrelsens egna uppföljningar pekar på kompetensbrister och behov inom det sociala arbetet med barn och unga i utsatta situationer. Rapporterna innehåller även beskrivningar av områden som har förbättrats och där kvaliteten på service, vård och omvårdnad har utvecklats.

När det gäller dokumentation och handläggning påpekas bland annat att handläggningstiderna är för långa och att den enskilde inte är delaktig och inte får komma med synpunkter under utredningens gång och då utredningen är slutförd. Vidare påpekas att det i vissa ärenden saknas beslut, både om att inleda och att avsluta en utredning. Det finns även brister i beaktandet av barnperspektivet, liksom i bemötandet av kommuninvånarna. Barns och ungdomars komplexa problem samt svårigheterna att hitta rätt insatser betonas också (Socialstyrelsen & länsstyrelserna 2000, 2001, 2002).

Uppföljning av lagändringar

Lagstiftningen är en väsentlig grund för socialtjänstens ansvar. Socialstyrelsen har vid två tillfällen följt upp hur kommunerna tillämpar de ändringar i socialtjänstlagen som berör barn. Ändringarna infördes 1998 och 1999 och innebär bland annat:

- att hänsyn skall tas till barnets bästa
- att barnets inställning så långt det är möjligt skall klargöras, dvs. samtal skall föras med barnet och hänsyn skall tas till barnets vilja
- att barnavårdsutredningar i regel skall vara avslutade senast inom fyra månader

Resultatet av uppföljningarna redovisades i en slutrapport 2001 (*Barnen, socialtjänsten och lagen*). Rapporten visade att samtal med barnen blivit betydligt vanligare under de senaste fem åren. Men även om handläggarna hade talat med barnen i de flesta utredningar, var det ovanligt att man hade dokumenterat barnets inställning eller att barnets åsikt hade påverkat resultatet. Det gällde framförallt de yngre barnen, men det förekom även i ärenden som rörde tonåringar. Socialsekreterarna ansåg att samtal med barn eller observationer av barn var svåra arbetsuppgifter med många komplikationer. De uppgav vidare att de var rädda för att skada barnen och kände sig osäkra på hur de skulle tolka och värdera det som barnen sagt eller gjort. De önskade grund- och fortbildning på området.

Rapporten visade också att en stor del av utredningarna inte gav någon bild av barnen och att ännu fler utredningar saknade uppgifter om hur barnens behov hade tillgodosetts. I de fall barnets behov beskrevs, var det ofta utan någon referens till utvecklingspsykologin eller någon annan mer vetenskapligt grundad kunskap. Beskrivningarna gjordes för det mesta utifrån mer outtalade eller vardagliga föreställningar om vad barn eller ungdomar

behöver. I en del utredningar refererades allmän utvecklingspsykologisk teori, utan att kunskapen användes i en analys av barnets behov.

En stor del av utredningarna hade avslutats inom fyra månader och utredningstiden hade förkortats utan att det föreföll som om kvaliteten i utredningarna hade försämrats. En del socialsekreterare ansåg att tidsbegränsningen hade inneburit att utredningsarbetet blev mer strukturerat och fokuserat, medan andra ansåg att det ibland saknades tid för att skapa förtroende hos familjerna (Socialstyrelsen 2001).

Utvärdering och forskning

Social barnavård är ett av de områden som är mest utforskat inom socialt arbete. Forskningsresultat inom barnavårdsområdet är emellertid inte alltid entydiga – och de kan till och med vara motsägelsefulla.

När en ansökan eller anmälan kommer in är barnavårdsutredningen central i arbetet med utsatta barn och deras familjer. Utredningen är det underlag som skall ligga till grund för beslut och val av insats till hjälp för barnet och familjen. I en kunskapsöversikt har forskarna Sundell & Egelund (2001) beskrivit det aktuella kunskapsläget som rör myndigheters handläggning av barnavårdsutredningar.

Forskarna anser att det finns några områden där kunskapen är säkrare än inom andra. Det betyder inte att forskarvärlden är enig i alla delar eller att det inte behövs mer forskning. Men forskarna menar att kunskapen utgör en tillräckligt säker grund för ett utvecklingsarbete. Kunskapsområdena gäller bland annat hur ärendena aktualiseras hos socialtjänsten, vilka barn som anmäls och utreds och vilka personer som blir tillfrågade och delaktiga i en utredning. Detta vet man med relativt hög grad av säkerhet:

- Av alla de barn som misstänks fara illa görs en anmälan till socialtjänsten för högst hälften. Anmälan är det vanligaste sättet att aktualisera en barnavårdsutredning. Få utredningar aktualiseras på grund av fysiska eller sexuella övergrepp mot barn.
- Många av de barn som blir aktuella för utredning lever i utanförskap och fattigdom. Av de barn som utreds och får insatser uppvisar en mindre andel fysiska, psykiska eller emotionella tecken på att fara illa.
- Barn som berörs av utredningar blir inte alltid delaktiga i den omfattning och på det sätt som förutsätts i svensk lagstiftning och i barnkonventionen. Pappor och personer som är närstående till familjen kontaktas sällan vid utredning.
- Andelen barn som återkommer för nya barnavårdsutredningar är hög. Vart femte barn återaktualiseras inom ett år för en ny barnavårdsutredning.

- Definitionen av begreppet ”barn som far illa” styrs till en del av moral, kultur och tid. Bedömningen av vilka barn som far illa skiljer sig mellan kommuner och kan även variera inom en och samma arbetsplats.

En sammanfattande beskrivning av socialtjänstens insatser och resultat är svår att göra eftersom det saknas ett antal basfakta på nationell nivå. Statistik finns över dygnsvård för barn och unga och det finns även vissa uppgifter om öppna insatser. Antalet anmälningar/ansökningar som årligen görs till landets socialnämnder är okänt. Det finns inte heller någon samlad bild av hur många barnavårdsutredningar som görs, av vilka problem som utreds eller av vilka förslag till åtgärder som ges. Vidare finns det inte någon samlad kunskap om arbetsmetoder eller om vilka insatser som kan erbjudas inom öppenvård, inte heller om institutionsvårdens innehåll eller om insatsernas effekter (Sundell & Egelund 2001, Socialstyrelsen 2003). Det finns dock en ökad mängd empirisk kunskap som bidrar till ett förbättrat kunskapsläge. Det mest utforskade området inom den sociala barnavården är placering i familjehem (se bl.a. Vinnerljung 1996). Allmänt rådgivande samtal eller stödsamtal, som är vanligt förekommande inom socialtjänsten, är exempel på insatser vars verkningar man vet betydligt mindre om (CUS 2000:5).

Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) har genomfört en komparativ studie av undervisningen i social barnavård i svensk socionomutbildning och dansk socialrådgivarutbildning (CUS-skrift 2000:5). Studien lyfter fram ett antal områden som enligt samlad forskning är centrala för den sociala barnavården och inom vilka professionen behöver fördjupade kunskaper. Dessa områden är:

- Riskbedömningar av barn. Riskfaktorer och skyddande faktorer. Det komplexa samspelet mellan risk- och skyddsfaktorer.
- Den sociala barnavårdens effekter för barnen och deras familjer.
- Socialtjänstens dubbla målsättning att dels skydda barn mot oacceptabla uppväxtvillkor, dels arbeta för ökad välfärd.
- Barns och familjers delaktighet i planering och genomförande av insatser.
- Samspelet mellan empiriskt förankrad vetenskaplig kunskap och lagstiftning.

Det finns likheter mellan brittisk och nordisk social barnavård. Englands omfattande forsknings- och utvärderingsarbete är en intressant och betydelsefull kunskapskälla. Det brittiska barnavårdssystemet har betonat skyddsaspekten. Forskningsresultat har även lyft fram och belyst betydelsen av välfärdsperspektivet för utsatta barn och deras familjer, dvs. framhållit vikten av att se olika livsvillkors inflytande på barns uppväxt (CUS 2000:5).

Arbetsområden och kunskapsbehov

I förra kapitlet presenterades aktuell lagstiftning, resultat från tillsyn och utvärderingar samt viss forskning. Utifrån detta har ett antal områden, som har en avgörande betydelse för socialtjänstens arbete med utsatta barn och deras familjer, identifierats. Inom dessa områden ställs stora krav på socialarbetarens teoretiska kunnande och praktiska färdigheter samt på dennes förhållningssätt. Områdena beskrivs i detta kapitel, som inleds med en kort beskrivning av den generella kunskap som gäller för allt socialt arbete.

Det finns allmän kunskap som gäller för allt socialt arbete och som endast marginellt skiljer sig mellan de olika verksamhetsområdena. Socialarbetaren är en generalist i den meningen att hon/han behöver ha en bred kunskap. Kunskaper i juridik, om handläggning, dokumentation, uppföljning och utvärdering ingår i den generella kunskapen, liksom förmåga att samtala och samarbeta. Det finns även komponenter i det professionella sociala arbetet som är gemensamma med andra välfärdssektorer, som skola, hälso- och sjukvård och kriminalvård.

Att se individen i sitt sammanhang och att utgå från en helhetssyn är utmärkande för allt socialt arbete. Socialarbetaren måste oftast kunna arbeta med en kombination av olika arbetssätt som råd, stöd, insikts- och motivationskapande tekniker, vilken verksamhet hon än arbetar inom. Att samarbeta inom den egna organisationen eller tillsammans med andra verksamheter är utmärkande för det sociala arbetet. Socialarbetaren har oftast en samordnande funktion mellan olika myndigheter och organisationer. Socialarbetaren behöver ha god självkännedom och förstå sin egen roll i arbetet med klienter och andra samarbetspartner.

Att kunna etablera och utveckla bärande relationer är grundläggande i allt arbete som syftar till att vägleda, motivera, stödja, behandla och/eller mobilisera människor. Oavsett arbetsfält består det sociala arbetet ofta av ett dubbelt uppdrag, att både tillgodose klientens intressen och samhällets eller andras intressen, vilket ger arbetet en hög grad av komplexitet (Bernler m.fl. 2001).

Inom flera områden av det sociala arbetet behöver man ha kunskap om barn för att känna igen och upptäcka situationer och tecken på att barn far illa eller riskerar att fara illa. Det krävs också kunskap om de konsekvenser som ogynnsamma uppväxtmiljöer kan ha för barn. Sådan kunskap om barn fordras även inom verksamheter som vänder sig till vuxna – exempelvis missbruksbehandling, försörjningsstöd eller stöd till psykiskt sjuka – för att uppmärksamma barns och ungdomars situation (SOU 2001:18, Salonen 2002). Hur ser barnets behov ut när familjen är beroende av ekonomiskt bistånd eller när någon av föräldrarna missbrukar eller är psykiskt sjuk? Viktiga områden för socialtjänsten att bevaka för barnets del är t.ex. boende, umgänge med föräldrar, hälsa och fritidsaktiviteter (SoS & länsstyrelserna 2003).

Socialtjänstens arbete med utsatta barn och deras familjer

Socialt barnavårdsarbete kan vara allmänt och förebyggande eller omfatta hela skalan från frivilliga insatser till skyddsåtgärder. Socialarbetaren förväntas handlägga allt, från ”enkla” ärenden där behovet är tydligt, reglerna klara och önskad insats kan erbjudas, till att möta barn och ungdomar som akut måste ha skydd. Det enskilda ärendet, som till synes var en okomplicerad begäran om stöd, kan visa sig dölja våld inom familjen.

Den sociala barnavården speglar vår allmänna moraluppfattning om vad en god uppväxt och ett gott föräldraskap innebär. Familjers livssituation kan se ut på så många olika sätt att ingen helhetsteori kan fånga komplexiteten. När barns och familjers situation skall förstås och värderas behövs kunskap av många olika slag, både kliniska erfarenheter och intuition. Det är dock viktigt att den bästa vetenskapliga kunskapen görs tillgänglig för socialarbetarna, så att den kan vägas in i de andra kunskapsformerna (Sundell & Egelund, 2001).

Uppfattningen om vad som är normalt eller onormalt, lämpligt eller olämpligt, vad som borde vara tillåtet eller otillåtet kan dessutom ändras över tid. Ett sådant exempel är barnaga. Under förra seklets första hälft var det i Sverige vanligt att aga barn i uppfostrande, eller till och med pedagogiskt, syfte. I många länder är det fortfarande tillåtet att slå ett barn (SOU 2001:18).

Utifrån aktuell lagstiftning och det aktuella kunskapsläget enligt forskning, utvärdering och tillsyn inom social barnavård har ett antal områden identifierats som ställer krav på den professionelles kunskaper, färdigheter och förhållningssätt. Områdena beskrivs nedan.

Barn och ungdomars utveckling

Socialarbetarna behöver ha kunskap om, och förståelse för, barnets biologiska, psykologiska och sociala normalutveckling. För att känna igen det avvikande fordras kännedom om den normala utvecklingen hos barn. Barn i olika åldrar har olika behov och det finns vissa perioder i barns utveckling som är mer kritiska än andra (Levin 2000). Att bedöma ett spädbarns behov fordrar andra kunskaper än att bedöma vad en tonåring kan behöva.

Socialarbetaren behöver också kunskaper om barns och ungas uppväxtvillkor och om sådana faktorer som kan ha betydelse för välbefinnande och utveckling, t.ex. fysisk och psykisk hälsa, skolgång, familjesituation och boende. Grupper av barn som kan behöva socialtjänstens insatser är exempelvis barn som har utsatts för våld eller övergrepp, barn som har föräldrar med missbruk eller psykisk sjukdom eller utsatta barn med invandrarbakgrund (Socialstyrelsen 2003). Barn med funktionshinder är ytterligare en grupp som behöver uppmärksammas. Funktionshindrade barn och ungdomar kan ha svårt att göra sina röster hörda och omgivningens förståelse för deras situation och behov är ibland begränsad. Här kan det krävas att socialarbetaren inhämtar specialistkunskap för att kunna ge erforderligt stöd.

Eftersom en stor del av socialtjänstens arbete berör ungdomar fordras kunskap om ungas livsvillkor, om deras särskilda problem och om deras sätt

att visa tecken och symtom på svårigheter. Våld och destruktivitet, missbruk och kriminalitet är exempel på utagerande beteende. Även inåtvända problem som depressioner är det viktigt att kunna känna igen och ha kunskap om. Socialtjänsten behöver också kunskap om användningen av alkohol och narkotika. Flickor och pojkar uttrycker ofta sina problem på olika sätt, varför genderkunskap är viktigt (Månsson 2000).

För att upptäcka och åtgärda fysisk och psykisk barnmisshandel, försumelse eller våld i nära relationer krävs kunskap om symtom och andra tecken på att barn eller unga far illa. Det krävs också en förmåga att se och upptäcka dysfunktionella samspel mellan barn och föräldrar. Det är även viktigt att känna till vilka skadebilder som fysisk barnmisshandel kan ge (SOU 2001:72).

Omsorgsbrister eller risker i miljön kan vara svåra att upptäcka. För barnet kan det vara nog så skadligt att gång på gång få höra att det inte duger, att bli förlöjligad eller bortvisad. Barn kan försummas genom att de inte får adekvat hälso- och sjukvård, inte får tillräckligt med mat och inte får årstidsanpassade kläder. En del barn växer upp i familjer där det förekommer missbruk och våld eller där det finns psykiska problem eller sjukdomar. Problemen för barn som bevittnat våld utan att själva bli fysiskt misshandlade är underskattade. Konsekvenserna har inte uppmärksamats förrän under senare år (Sundelin 2001).

Bedömningen av vilka behov barnet har måste sättas i relation till föräldrarnas förmåga att tillgodose barnets behov inom familjen. Om föräldrarna brister i sin omsorg kan det behövas insatser som kompenserar dessa brister eller förändrar situationen och leder till förbättrade förhållanden.

Andra kulturer och uppbrott

Som socialarbetare möter man människor med olika kultur, religion, tradition, språk och social status. Familjebildningar kan se olika ut och livsstil eller levnadssätt kan variera. Det är därför väsentligt att ha förståelse för, och kunna söka information och kunskap om, andra kulturer. Det krävs en grundläggande insikt om den problematik som kan uppstå när människor har tvingats till uppbrott och kanske har utsatts för hot och trauma som kan ha satt livslånga spår.

Bristande kunskaper om människor med en annan etnisk bakgrund kan leda till att man förklarar avvikande eller skadliga beteenden mot barn som acceptabla kulturskillnader. Bristande kulturkompetens kan även leda till uppfattningen att det finns ett enda "rätt" sätt att behandla barn, som alla måste rätta sig efter och att andra sätt är icke önskvärda eller t.o.m. skadliga (Korbin & Spilsbury 1999). Att vid behov skaffa sig kunskap om olika kulturers syn på barn och unga och att ha ett etniskt respektfullt arbetssätt är därför nödvändigt.

Socialarbetaren behöver kunskap om barns och ungdomars biologiska, psykologiska och sociala utveckling i ett helhets- och tidsperspektiv, om vad som är normalt och onormalt, om barns och ungdomars uppväxtvillkor och om faktorer som kan ha betydelse för deras välbefinnande och utveckling (t.ex. fysisk och psykisk hälsa, skolgång, familjesituation, kamrater, boende), om barns och ungdomars sätt att visa tecken eller symtom på svårigheter, om samhällsförändringar. Socialarbetaren behöver också genderkunskap och kunskaper om etnicitet, integration och om vad det innebär för den enskilde individen att bryta upp från sitt land och sin kultur.

Samtala och samarbeta

Socialarbetaren behöver kunna samtala, både med barnet – det yngre likaväl som det äldre – och med de vuxna, med vårdnadshavare, med andra personer i barnets nätverk och med samarbetspartner. Samtal är ett dominerande inslag i det sociala arbetet och kan vara av olika karaktär. Det kan vara av intervjuande slag; handläggaren utreder och ställer konkreta frågor om något som har hänt. Det kan vara informerande, då socialarbetaren talar om vad som kommer att inträffa de närmaste veckorna. Samtalet kan även ha ett bearbetande eller behandlande syfte och vara ett stöd för en enskild person.

Olika sorters samtal kräver olika slags kompetens. Ett kvalificerat stöd-samtal kan fordra terapeutiskt kunnande, medan ett samtal med familjens nätverk kan kräva kunskap om grupprocesser. För att samtala med barn behöver man ha särskilda kunskaper.

Barnets inställning skall klarläggas så långt det är möjligt när en åtgärd rör barnet. Om det är ett yngre barn kan t.ex. barnobservationer vara ett sätt att komplettera utredningen eller försöka utröna vad som är bäst för barnet (Svenska Kommunförbundet 2002). Att hänsyn skall tas till barnets vilja, med beaktande av ålder och mognad, betyder att barnets uttalande måste värderas. Hur tungt skall barnets ord väga? Från vilken ålder skall barnets uppfattning räknas? I vilken situation? När är det rimligt att förvänta sig att barn självständigt kan göra svåra val?

Socialarbetaren behöver kunskap

om hur man samtalar (informerar, intervjuar, stödjer, bearbetar) med vuxna,

om hur man samtalar med barn och ungdomar,
om hur barn och unga tänker, talar och agerar i olika åldrar och i olika situationer.

Socialarbetaren behöver vidare ha kännedom om barnobservationer,

behöver kunna avgöra när barnobservationer behövs samt
behöver ha kännedom om terapeutiska metoder.

Samarbetet med barnet/den unge och familjen kan ske på olika sätt. Det kan vara:

- en samarbetsallians med barnet/den unge eller familjen, med barnet i främsta rummet
- ett samarbete med familjens nätverk
- samverkan med andra huvudmän och verksamheter

Samarbetsallians med barnet/den unge och familjen

Socialtjänsten möter människor från många olika miljöer, med bland annat olika social bakgrund, ursprung eller traditioner. Det är nödvändigt att uppmärksamma barnets och familjens hela situation och se familjemedlemmarna i ett socialt sammanhang, dvs. ta hänsyn till barnets hela miljö.

Familjen är grunden för barnets uppväxt och det är föräldrarna som ansvarar för barnets välbefinnande och trygghet. En del familjer behöver stöd när föräldrakraften inte räcker till eller när något inträffar som man inte klarar själv. Ibland behöver barn och ungdomar skydd och omsorg som föräldrarna inte kan ge och kan då behöva växa upp tillsammans med en annan familj.

De allra flesta barn som aktualiseras hos socialtjänsten växer upp i sina egna familjer, många gånger med varierande former av stödinsatser. Det är viktigt att familjen är med och utformar och påverkar dessa insatser. I de flesta fall är det möjligt att redan från början bygga ett samarbete – en allians eller ett slags partnerskap – med familjen. Engelsk forskning bekräftar vikten av goda relationer mellan den professionelle och familjen, för att kunna åstadkomma bästa möjliga resultat för barnet eller den unge (Department of Health 1999).

I samarbetsalliansen ingår att planera tillsammans med familjen. Samarbete innebär att vara tydlig och öppen med vad som sker och sägs, t.ex. om när och hur och av vem eventuella beslut skall fattas, och med vad som kan påverka beslutet. Hur ser de berörda på problemen? Vad vill de olika familjemedlemmarna uppnå eller ha hjälp med? Finns det andra viktiga personer i barnets nätverk – släktingar eller vänner – som kan bidra till lösningen på problemen? Familjen skall inte bara medverka, utan även ha reella möjlig

heter att påverka det som händer och dessutom ha ett inflytande över de förslag som utarbetas. Att vara lyhörd inför familjens förslag till lösningar och åtgärder ger näring åt samarbetet. Familjemedlemmarna är de som vet mest om vad familjen behöver och den kunskapen och förståelsen behövs för att fatta väl grundade beslut om insatser. Familjens medverkan innebär också att den skall ges tid för eftertanke och för frågor, att familjemedlemmarna ges tillfälle att uttala sin oro och säga vad de tycker. Samarbetet syftar till att stödja familjens egen kraft och förmåga att skapa lösningar och förbättringar (Department of Health 1999).

En samarbetsallians mellan socialtjänsten och familjen är emellertid ingen jämbördig allians. Socialtjänsten har ansvar och befogenheter att exempelvis ingripa till skydd för barnet eller den unge om detta är påkallat, ibland mot barnets/den unges eller föräldrarnas vilja. En god grund för en samarbetsallians är att socialarbetaren tydligt redovisar vad kontakten med socialtjänsten innebär, vilket ansvar och vilka befogenheter myndigheten har, vad som går att diskutera och hitta varierande lösningar för och vad som inte är förhållningsbart (Turnell & Edwards 1999).

I arbetet gäller att hela tiden sätta barnet och familjen i centrum, exempelvis då en utredning görs. Förhållningssättet innebär att socialtjänstens roll förändras, till förmån för barnet och familjen, utan att socialarbetaren för den skull förlorar sin auktoritet. Detta förhållningssätt fordrar kunskap och insikt om vad förändring är och hur en förändring äger rum. Förhållningssättet fordrar ett kunnande och en förmåga att se samspelet mellan barn och föräldrar men också att man uppmärksammar barns och ungas uppväxtvillkor och familjens totala sociala situation (Department of Health 1999).

...med barnets bästa i främsta rummet

I den direkta kontakten med barnet innebär ett barnperspektiv att man i varje arbetsmoment försöker se skeendet med barnets ögon och försöker förstå barnets tankar och känslor. Hur påverkas barnet av det som händer? Hur upplever det utredningsarbetet, hur känns det att få frågor och kanske "tvingas" berätta om svåra eller förbjudna händelser? Barnet kan ha en klar uppfattning om vad som behöver göras, men vågar kanske inte säga något av lojalitet mot föräldrar, syskon eller andra personer. En del barn *vill* inte berätta. Andra behärskar inte språket på ett sådant sätt att de kan uttrycka och förmedla vad de känner (Department of Health 1999).

Många barn inser att deras berättelser kan få stora konsekvenser för familjen. För en del barn kan det innebära en lättnad att få veta att det är flera personers synpunkter och beskrivningar som ligger till grund för ett beslut, inte bara det som barnet har sagt. Som ansvarig vuxen är det viktigt att komma ihåg att ge sig tid att försöka förklara vad som kommer att inträffa och att informera om vart barnet kan vända sig med sina frågor och funderingar (Department of Health 2000).

Socialarbetaren behöver kunskap om hur man etablerar och behåller individuella kontakter, om hur man etablerar och behåller kontakt med grupper, om samspel mellan barn och föräldrar, om hur man planerar tillsammans med barnet och föräldrarna, om hur man hanterar motstridiga intressen, om förändringsprocesser.

Socialarbetaren bör vara lyhörd, öppen, saklig och respektfull.

Samarbete med familjens nätverk

Det sociala stödet runt ett barn kan variera. En del familjer har släktingar och vänner och har etablerat kontakt med grannar eller andra som på olika sätt kan bistå när föräldrakraften vacklar. Andra familjer har få externa kontakter och man kan därför behöva bygga sociala nätverk runt barnet. Fler vuxna som finns till hands i vardagen kan ha en skyddande funktion för barnet.

Att ha kunskap om vilka villkor familjen lever under är väsentligt för att kunna hjälpa familjen på bästa sätt. Har föräldrarna arbete? Hur ser bostaden och bostadsområdet ut? Har familjen fritidsintressen? Har de kontakt med släktingar, vänner, grannar eller andra? Närmiljön – tillgång till lekplatser, daghem, skola, bibliotek och fritidsaktiviteter – betyder mycket för barns och ungdomars utveckling (Rose 2001).

Många socialförvaltningar arbetar för att barnet skall få stöd av hela sitt nätverk. Det kan innebära allt från individuella kontakter med släktingar till stora möten där man bjuder in personer som kan bidra till att lösa problem och förbättra barnets situation. Här krävs såväl förmåga att etablera individuella kontakter som kunskaper om hur man etablerar och hanterar gruppprocesser och nätverk.

Socialarbetaren behöver kunskap om grupprocesser och nätverk, om barns, ungdomars och familjers livsvillkor, (arbete, bostad, släkt vänner, fritidsintressen) och närmiljö (daghem, skola, bibliotek, lekplatser, fritidsaktiviteter).

Samverkan med andra aktörer

I Socialstyrelsens allmänna råd betonas vikten av att det finns rutiner för socialtjänstens samarbete såväl internt som externt och att personalens ansvar och befogenheter har klargjorts (SOSFS 2000:15 S).

Huvudansvaret för att utsätta barn och deras familjer får det stöd och den hjälp som behövs ligger hos socialtjänsten. Men ansvaret för att upptäcka de utsatta barnen ligger hos de verksamheter som har naturliga kontakter med barn och deras föräldrar, exempelvis mödra- och barnhälsovård, förskola, skola och fritidsverksamhet. Även verksamheter som främst kommer i kontakt med barn med problem, t. ex. barn- och ungdomspsykiatri eller poli

sen, har ett ansvar att anmäla till socialtjänsten om de misstänker att ett barn kan behöva skydd (Socialstyrelsen 2003).

Många familjer har så komplexa problem att ingen huvudman ensam har resurser att lösa problemen. Socialtjänsten fungerar ofta som ”spindeln i nätet” genom att myndigheten är den som förmedlar och samordnar hjälp och stöd till barnet/den unge och familjen. Detta kräver både kunskap och förmåga hos socialarbetaren. Det finns ofta skäl för socialtjänsten att samarbeta med andra myndigheter under en barnavårdsutredning. Det kan handla om att söka information, att inhämta specialistutlåtande eller att i samverkan försöka nå lösningar. Efter beslutet kan det bli aktuellt att samordna insatserna för familjen (Socialstyrelsen 2003).

Inom socialt arbete är det nödvändigt att känna till förutsättningarna för samverkan. Det kan finnas både organisatoriska och personella hinder. Personalens kunskapsbas kan variera och det kan finnas ett psykologiskt motstånd hos olika yrkesgrupper att uppfatta och inse att föräldrar eller andra vuxna kan begå övergrepp mot barn eller att barn och unga kan begå övergrepp. Arbetssättet kan också vara olika inom socialtjänsten, polisen och hälso- och sjukvården. Alla verksamheter har inte utvecklat sitt arbete med barn som far illa eller som riskerar att fara illa lika mycket. (Hindberg 2001).

Inom många verksamheter håller ett tvärprofessionellt arbetssätt på att växa fram. Ibland kan konsultationer från en annan specialitet förekomma eller så har man skapat team med medarbetare från olika discipliner. Dessa team kan bestå av representanter från socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri, polis, skola med flera som samarbetar om gemensamma åtaganden. En del verksamheter har anställt egna specialister, andra inhämtar systematiskt kompletterande kunskap utifrån. Syftet med ett tvärprofessionellt arbetssätt är att genomföra mer sammanvägda utredningar och att ge barnet och familjen bättre hjälp och stöd när det gäller insatser (SOU 2001:72).

Den egna kunskapen kan behöva kompletteras

Sociala problem kan vara så omfattade eller komplicerade att det inte är rimligt att kräva att den enskilde socialarbetaren skall ha all erforderlig kunskap. Då är det viktigt att socialarbetaren vet hur och var den erforderliga och aktuella sakkunskapen kan sökas.

I komplicerade barnavårdsärenden samarbetar socialtjänsten regelmässigt med polis och barn- och ungdomspsykiatri. Även andra verksamheter kan vara aktuella som skola, förskola, barnhälsovård, vuxenpsykiatri, annan hälso- och sjukvård samt kriminalvård. Ibland måste socialtjänsten söka kunskap hos andra specialfunktioner eller hänvisa till dessa, exempelvis om barnet har en fysisk eller psykisk funktionsstörning eller om en sådan kan misstänkas. Ett professionellt förhållningssätt innebär att ha kunskap, liksom att kunna inse när det egna kunnandet inte är tillräckligt och samverka med andra därför är nödvändigt eller att insatser krävs av någon annan instans (Socialstyrelsen 2000:1).

Socialarbetaren behöver kunskap om samarbetspartner och deras mandat, om vad som krävs för att lyckas med samverkan respektive hinder för samverkan, om hur man etablerar och behåller kontakten med enskilda/grupper och med barn/vuxna, om hur man söker, får och samordnar hjälp och stöd till barnet/den unge och familjen, om vad som är möjligt och realistiskt att åstadkomma i ett gemensamt arbete.

Socialarbetaren måste kunna bedöma när det egna kunnandet inte är tillräckligt och när någon annan instans därför bör kontaktas.

När samförstånd inte är möjligt

Socialtjänstlagen med dess krav på samförstånd skall tillämpas så långt det är genomförbart i det sociala arbetet med utsatta barn och ungdomar och deras föräldrar. Om det inte går att nå samtycke – eller om samtycket inte kan bedömas vara allvarligt menat – kan lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU, bli tillämplig (Nordström & Thunved 2002).

Ingripanden enligt LVU kan ske enligt två olika indikationer: antingen på grund av brister i hemmet – när föräldrarna på något sätt brister i sin omsorgsförmåga om barnet – eller på grund av den unges eget beteende (2, 3 §§ LVU). Det finns riskfaktorer som man bör vara uppmärksam på. Exempel på sådana faktorer är social isolering, avvikande beteende, våldstendenser och stress av olika slag. t.ex. ekonomisk eller arbetsrelaterad stress (Macdonald 1999).

När föräldrarna saknar förmåga att ta hand om barnet skall en riskbedömning göras, dvs. man måste bedöma om missförhållandena i hemmet utgör en påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas. Värderingen bör innefatta familjeförhållanden och andra nära relationer, skolgång, kamratkontakter, missbruk, kriminalitet, utsatthet – med andra ord hela den unges livssituation. Riskbedömningsinstrument är ett hjälpmedel som håller på att utvecklas.

Fortfarande vet man mycket lite om risk- och skyddsfaktorer på individnivå. Däremot känner man till en del på gruppnivå, t.ex. att ju fler riskfaktorerna är, desto högre är risken för en negativ utveckling för barnet eller den unge. Riskfaktorer kan vara föräldrars missbruk eller tidigare misshandel. Skyddsfaktorer, t.ex. släktingar och andra vuxna som finns nära familjen, liksom att barnet har en förskoleplats, kan i viss mån uppväga brister i hemmiljön (Lagerberg & Sundelin 2000). Förskola är ett positivt inslag för många barn men kan vara en nödvändighet för barn till psykiskt sjuka eller missbrukande föräldrar (Strander 1997). I ett sådant läge kan man skapa skyddande faktorer runt barnet – som att det finns andra vuxna för barnets del – samtidigt som föräldrarna får hjälp med sina problem. Forskning visar att läskunnighet och förmåga att klara sig hyggligt i skolan är skyddande faktorer för barn som växer upp i utsatta familjer. Skyddsfaktorer kan

emellertid inte alltid eliminera risker. Det finns mycket allvarliga riskfaktorer som knappast uppvägs av skyddsfaktorer och sådana måste socialarbetaren alltid vara observant på i sitt arbete (Lagerberg & Sundelin 2000).

Socialarbetaren behöver kunskaper om riskfaktorer och skyddande faktorer, om hur risk- och skyddsfaktorer sammanfogas i komplexa mönster, om risk- och skyddsfaktorers olika betydelse för olika barn/unga.

Socialarbetaren behöver känna till när och hur riskbedömningsinstrument skall användas och tolkas.

Socialarbetaren bör ha kunskap om att resultat på gruppnivå inte är direkt överförbara på enskilda individer.

Utredning och bedömning

Barnavårdsutredningen ingår i socialtjänstens myndighetsutövning och är den centrala uppgiften när en ansökan eller anmälan kommer in. Utredningen skall ge en allsidig belysning av barnets och familjens situation och skall resultera i ett förslag till insats. I allsidigheten ingår att beakta såväl positiva faktorer som tillkortakommanden, både styrkor och svagheter. Det är viktigt att utredningen klart visar vilka livsbetingelser som barnet har. Det skall tydligt framgå vilka behov barnet har och hurdan föräldrarnas omsorgsförmåga är. I utredningen skall det också finnas en redovisning och bedömning av socialtjänstens eventuellt tidigare insatser (Andersson et al 1996).

I socialt arbete uppstår situationer då ingen av föräldrarna kan föra barnets talan. Vid exempelvis barnmisshandel, sexuella övergrepp eller när en tonåring lever ett destruktivt liv, finns det inte alltid någon vuxen som kan företräda barnet. Då vilar det oftast helt på socialtjänsten att företräda barnet eller den unge och att tillgodose behovet av hjälp, stöd eller skydd.

En anmälan kan handla om en akut händelse, exempelvis när det uppdagas att ett barn har blivit utsatt för ett övergrepp eller när en tonåring missbrukar. Handläggaren kan behöva göra en skyndsam värdering av barnets/den unges sociala situation och skyddsbehov och kan också behöva konsultera en expert eller samråda med någon annan huvudman. I ett akut läge blir stegen korta mellan utredning, bedömning, beslut och insats (Socialstyrelsen 2000:1).

Syftet med en barnavårdsutredning är att sammanställa ett underlag för att bedöma barnets behov och föräldrarnas förmåga att tillgodose dessa behov inom familjen. Utredningen skall också utmynna i ett förslag till insats. I utredningen kan socialsekreteraren behöva samarbeta med specialister och andra, exempelvis den psykiatriska barn- och ungdomsvården, för att komplettera utredningen. I socialarbetarens kompetens ingår att kunna bedöma när man behöver lägga till någon annans kunnande eller färdigheter (Andersson et al 1996).

Alla barn som har blivit föremål för en barnavårdsutredning får inte hjälp eller stöd, även om utredningen har resulterat i ett sådant förslag. Social

tjänstlagens insatser bygger, som tidigare nämnts, på frivillighet och det händer att föräldrar avböjer erbjudna stödåtgärder.

Barns Behov i Centrum

Barns behov i centrum (BBIC) är ett system för utredning, planering och uppföljning. BBIC kommer ursprungligen från England men har anpassats till svenska förhållanden. Socialstyrelsen driver BBIC som ett utvecklingsprojekt tillsammans med sju kommuner. Syftet med BBIC är att skapa struktur och systematik i arbetet med att identifiera, dokumentera och utvärdera barns behov av insatser. Arbetsmetoderna tar hänsyn, både till interaktionen mellan barn och föräldrar eller andra, och till det sociala sammanhang som familjen befinner sig i. Engelska forskningsresultat visar bland annat att placerade barns hälsa och skolgång inte har ägnats tillräcklig uppmärksamhet (Department of Health 1999).

BBIC bygger på en helhetssyn på barnets situation. Struktur och analys kombineras med socialarbetarens professionella kunskaper och omdöme. Barnet sätts i centrum i allt utrednings-, planerings- och uppföljningsarbete. Barnets behov speglas utifrån sju behovsområden: Hälsa, Utbildning, Känslor- och beteendemässig utveckling, Identitet, Familj och sociala relationer, Socialt uppträdande och Förmåga att klara sig själv. För att få en komplett bild av barnets hela livssituation beskrivs även föräldrarnas omsorgsförmåga, barnets miljö och andra faktorer som är viktiga för familjen. Både styrkor och svagheter kartläggs. Föräldrarnas förmåga att tillgodose barnets behov inom familjen beskrivs bland annat utifrån hur de klarar den grundläggande omsorgen och säkerheten samt vilken värme och stimulans barnet får. Barnet och familjen ses även i förhållande till sin omgivning, exempelvis boende, ekonomi, arbete och sociala relationer. Föräldrakraften i relation till barnets behov är avgörande för vilka insatser som planeras och erbjuds. Arbetsformen är samverkan, dels med barnet och familjen, dels med andra huvudmän eller verksamheter som är betydelsefulla för familjen (Rose 2001).

Lagstiftning

Kunnighet om sociallagstiftningen, annan relevant lagstiftning, förordningar och regler tillhör baskunskaperna för socialarbetaren. Att ha kunskap om aktuella lagar kan också innebära att man vet vart man skall vända sig för att söka information eller få hjälp att tolka lagparagrafer. Verksamheten styrs av många olika lagrum men främst av socialtjänstlagen (SoL), lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU), lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS), föräldrabalken, förvaltningslagen, sekretesslagen och lagen om behandling av personuppgifter inom socialtjänsten (Socialstyrelsen & Länsstyrelserna 2001).

Rättspraxis skapas i domstolarna där nya domar ger vägledning. Socialarbetaren måste hålla sig underrättad om de rättsfall som berör arbetsområdet.

Rättssäkerhet är ett grundläggande krav som var och en som har kontakt med socialtjänsten har rätt att ställa. Socialarbetaren har även ett ansvar för

att hjälpa den enskilde att tillvarata sina intressen och rättigheter, som att ta del av handlingar eller överklaga beslut (Hollander 2000).

Dokumentation

Det är viktigt att kunna uttrycka sig skriftligt, att till exempel kunna dokumentera och sammanställa material. Det är också viktigt att kunna värdera den samlade informationen och att kunna göra ett relevant urval ur denna, inte minst av det skälet att en barnavårdsutredning kan komma att utgöra ett underlag för en annan instans, som har att fatta beslut eller avge ett yttrande. Socialtjänstens beslut kan i allmänhet överklagas till länsrätten. Vid sådana tillfällen har dokumentationens struktur och kvalitet stor betydelse.

En barnavårdsutredning har ofta flera mottagare och skall kunna vara tillgänglig för samtliga läsare. Materialet skall kunna förstås av föräldrarna, av barnet/den unge och av rättsliga instanser. Det är viktigt att de inblandade personerna kan känna igen sina berättelser och att händelser och situationer är beskrivna och återgivna på ett sakligt, korrekt och respektfullt sätt. Det sistnämnda är viktigt, inte minst med tanke på att en barnavårdsutredning kan vara en väsentlig del i ett barns eller en tonårings livshistoria. Den skall kunna läsas och förstås, såväl när utredningen är aktuell som vid ett senare tillfälle i livet.

Socialarbetaren behöver kunskap

om hur man etablerar kontakt med barnet/den unge, med föräldrar och familjens nätverk, med samarbetspartner eller andra,
om hur man samtalar med små barn, med tonåringar och med vuxna på ett sätt som skapar tillit,
om barns och ungas normala utveckling och behov i ett helhetsperspektiv (hälsa, utbildning, känslö- och beteendemässig utveckling, identitet, familj och sociala relationer, socialt uppträdande och förmåga att klara sig själv),
om risk- och skyddsfaktorer,
om föräldrars omsorgsförmåga i relation till barnets behov.

Socialarbetaren behöver också kunskap

om handläggning och dokumentation,
om hur man värderar och väljer information,
om lagar, förordningar och aktuella rättsfall,
om hur man hanterar komplexa situationer och problem.

Insatser

Sociala insatser kan vara generella, förebyggande, tidigt insatta och ganska okomplicerade att genomföra. De kan vända sig till en eller flera personer i familjen och vara utformade efter vars och ens behov eller efter hela familjens behov. De kan också vara omfattande – ibland akuta – och de måste i vissa fall vidtas med tvång.

Ibland beskrivs det sociala arbetet utifrån kravet att upptäcka sociala problem, utreda och bedöma samt föreslå insats för att åtgärda problemen. In

satsernas karaktär kan indelas i primär- (vänder sig till alla), sekundär- (vänder sig till riskgrupper) eller tertiärprevention (individuellt riktade). Socialtjänsten kan ge insatser genom den egna verksamheten, genom samarbetspartners eller genom utomstående utförare – t.ex. andra kommuner, företag, vårdinstitutioner eller enskilda – via upphandling. Syftet med insatsen är förändring, dvs. en förbättring av barnets eller den unges situation (Sundell o Egelund 2000). Det krävs specifika kunskaper om insatser och deras resultat för att kunna erbjuda och genomföra sådana, till stöd och hjälp och ibland till skydd för barnet eller den unge. Dessa kunskaper finns emellertid inte alltid. Kunskapsbasen inom socialt arbete är ännu under utveckling.

Råd och stöd

Att ge råd och stöd är uppgifter som återkommer i olika sammanhang inom socialtjänsten (3 kap. 1 § SoL). Under utredningstiden ges ofta fortlöpande stöd till barnet eller den unge och familjen, exempelvis i form av samtal. Stödsamtal kan även förekomma som en insats, efter att ett formellt beslut om bistånd har fattats. Vanligtvis betecknas att ge råd och stöd som en serviceinriktad åtgärd. Det kan emellertid vara allt ifrån en engångsföreteelse som att en kommuninvånare hör av sig för att få råd i någon specifik fråga, till ett kvalificerat stöd till ett barn/en ung person eller hela familjen, under en längre tid. Utformningen av råd och stöd varierar mellan kommunerna.

Att ge råd och stöd ses ofta som ett förebyggande arbete, i den meningen att man förebygger mer omfattande eller ingripande insatser i människors liv i ett senare skede. Många kommuner bygger ut öppna verksamheter för råd och stöd, dit människor kan vända sig på ett enkelt och lättillgängligt sätt. Socialtjänsten skall även, enligt socialtjänstlagen, informera om socialtjänsten i kommunen och genom uppsökande verksamhet eller på annat sätt främja goda levnadsförhållanden. Kommunerna informerar på olika sätt om socialtjänsten, ibland via de öppna verksamheterna och ibland direkt till särskilda målgrupper.

I många kommuner finns familjecentraler, som är ett samarbete mellan kommunens individ- och familjeomsorg, barnavårdscentral (BVC) och öppen förskola. Ibland ingår även andra intressenter. De flesta familjecentraler har funktionen att ge råd och stöd och arbetar ibland även med uppsökande verksamhet bland barnfamiljer.

En annan öppen verksamhet som ger råd och stöd är ungdomsmottagningar, som vänder sig till tonåringar. Syftet är bland annat att förebygga tonårsgraviditeter, men också att informera och ge råd och stöd kring sex och samlevnad. Tidiga insatser, såväl sociala som medicinska, kan i allmänhet erbjudas eftersom verksamheten ofta sker i samverkan mellan socialtjänst och hälso- och sjukvård. Aktiviteter som kan innehålla både information och uppsökande verksamhet sker vanligtvis till elever på högstadiet.

Kompetens för att arbeta med rådgivande och stödjande verksamhet innebär bland annat en förmåga att få kontakt med och kunna samarbeta med barnet, den unge och familjen. Dessutom behövs bl.a. kunskap om barn och unga och om deras behov, för att kunna uppfatta och tolka tecken på att barn/ungdomar far illa eller riskerar att fara illa.

Individuellt riktade insatser

Insatserna brukar hänföras till två kategorier: öppenvård och heldygnsvård. De vanligaste öppna insatserna efter en utredning är kontaktperson, kontaktfamilj och stödsamtal. Öppenvård kan också vara att delta i strukturerade program eller att få ett behovsprövat personligt stöd. Till heldygnsvård räknas placeringar utanför det egna hemmet – i familjehem eller i institution – som sker enligt SoL eller LVU (Socialstyrelsen 2003).

För att erbjuda, genomföra och följa upp en insats som bäst svarar mot barnets/den unges behov fordras att socialarbetaren för egen del har tillräckliga kunskaper om insatser och deras resultat. I den professionella kontakten med familjen ingår att kunna presentera och motivera insatsen och att kunna beskriva det resultatet som insatsen har visat sig ha. Om det finns alternativ bör man redovisa dessa och man kan behöva förklara varför en viss insats är att föredra framför en annan.

I många kommuner lämnas insatsen för familjen över till en specialenhet, inom eller utom kommunen. Ibland måste personer som skall hjälpa och stödja barnet och familjen sökas och väljas ut. Dessa personer behöver i sin tur stöd eller handledning, beroende på de uppgifter som de anförtros. Sådan handledning kan ges av socialsekreteraren eller av någon extern person.

Vård och fostran utanför det egna hemmet

När ett barn placeras utanför det egna hemmet skall man i första hand överväga om barnet kan tas emot av någon anhörig eller någon annan närstående. Man bör sträva efter att komma överens med barnet/den unge och familjen om var barnet/den unge skall bo, men det är inte alltid möjligt. Ibland kan socialtjänsten tvingas till akuta och snabba ingripanden, exempelvis vid barnmisshandel eller vid andra allvarliga beteenden. Men även i situationer då barnet/den unge måste skyddas mot sig själv eller sin familj bör man undersöka om det finns andra vuxna i barnets nätverk som barnet kan knyta an till. I den vårdplan som skall upprättas bör det framgå hur barnet skall kunna behålla kontakten med de personer som är viktiga för honom eller henne (Bergstrand 2001).

Vid en placering är det av stor vikt att följa vården noga för att kunna ingripa tidigt om barnet eller den unge skulle få problem av något slag.

Barn och unga som är omhändertagna för samhällsvård skall erbjudas samma uppväxtvillkor som andra barn. De skall ha den standard som barn vanligtvis får. Speciellt viktigt är det att bevaka områden som undervisning och hälsa (Department of Health 1999). Erfarenheten visar att det blir stora problem i det kommande arbetslivet om ungdomarna saknar adekvata baskunskaper. Forskning visar att goda skolresultat kan förebygga en negativ utveckling som depression, låg självkänsla eller missbruk (Durlak 1997).

Om insatsen är en placering på ett behandlingshem upphandlar kommunen vanligtvis platsen. Att beskriva innehållet i tjänsten som köps – exempelvis målet för vården eller vad som händer om placeringen avbryts – samt att förhandla om plats och kostnader, är färdigheter som handläggaren behöver behärska (Svenska Kommunförbundet 2002).

Vårdplan

När ett barn behöver vårdas i ett annat hem än det egna (11 kap. 3 § SoL) skall en vårdplan upprättas. Många barn/unga och deras familjer har komplexa problem och därför skall åtgärder från andra huvudmän finnas med i planen. Planen skall kunna användas som ett underlag för uppföljning och utvärdering av de insatser som barnet har fått (Svenska Kommunförbundet 2002).

Ett syfte med vårdplaneringen är att barnet, vårdnadshavaren och, i förekommande fall, andra närstående skall göras delaktiga i allt som händer. Familjens och de anhörigas engagemang påverkar utfallet av vården och behandlingen. Vårdplanen är även tänkt att vara ett instrument för att följa och förstå syftet med insatserna.

För tonåringar kan en reservplan behöva göras eftersom ungefär en tredjedel av alla placeringar slutar med att vistelsen avbryts. (Vinnerljung, Sallnäs & Kyhle Westermarck 2001).

Lagstiftningen har skärpts när det gäller vårdplanering, uppföljning och utvärdering i det enskilda ärendet. Detta ställer i sin tur krav på socialsekreterarens förmåga att dokumentera och följa upp arbetet.

Socialarbetaren behöver kunskap
om insatser och deras resultat samt om alternativa insatser,
om hur man sätter realistiska mål,
om hur man presenterar och motiverar insatser och redovisar deras resultat,
om hur man planerar, samordnar och stödjer insatser,
om hur man dokumenterar och följer upp resultat av insatser,
om hur man upphandlar insatser.

Följa upp och utvärdera det sociala arbetet

Socialstyrelsens allmänna råd tar upp vikten av att följa upp, utvärdera och utveckla verksamhetens kvalitet. Råden betonar att insatser bör följas upp och utvärderas, både mot bakgrund av hur insatserna utförts och hur det resultat blivit. Vidare understryks vikten av att inhämta synpunkter från den enskilde och andra intressenter (SOSFS 2000:15 S).

Att systematiskt dokumentera och sammanställa den lokala informationen sker i syfte att öka och förbättra kunskapen om det sociala arbetet och höja kvaliteten på socialtjänstens insatser. För socialsekreteraren handlar det om att systematiskt använda sig av ett arbetssätt som, så långt möjligt bygger på vetenskap och beprövad erfarenhet.

Den lokala uppföljningen syftar dels till att utvärdera insatser för det enskilda barnet/den unge, dels till att bedöma värdet av olika insatser på gruppnivå. Lokala, regionala och nationella uppföljningar och resultat kan användas för att effektivare tillvarata och planera användning och fördelning av kommunens resurser, både när det gäller det förebyggande arbetet och när det handlar om insatser av mer genomgripande slag. Systematiska utvärderingar är en viktig förutsättning för att kunna utveckla en kunskapsbaserad socialtjänst.

I en nationell kartläggning av individ- och familjeomsorgens arbete med barn, *Anmälan, utredning, insats* (SoS- rapport 1998:4), fann Socialstyrelsen att kommunerna nästan helt saknade informations- och dokumentationssystem som kunde utgöra ett underlag för att få svar på angelägna frågor och kunna följa upp verksamheten. Det handlade om basfakta, exempelvis om vilka som hade gjort en anmälan och vad anmälan hade avsett, om vilka anmälningar som inte hade föranlett någon utredning, om vilka insatser som hade givits utöver kontaktfamilj och vård utanför hemmet samt om hur länge insatserna hade pågått. Sådana uppgifter är centrala för planering och uppföljning på lokal nivå och ökar dessutom förutsättningarna för en kunskapsbaserad dialog mellan socialarbetare och politiker. Enhetligt uppbyggda system, med enhetligt använda begrepp, behövs såväl lokalt som nationellt för att bland annat avgöra resursbehov och kunna bedöma insatsernas effekter.

Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) vid Socialstyrelsen påpekar att systematik i lokal uppföljning inte bara ger kunskap om klientgruppers behov och problem. Den bidrar också till ett förbättrat planeringsunderlag för verksamheten och till att skapa material som kan användas för jämförelse med likande aktiviteter. CUS rekommenderar systematiska bedömningar och brukarundersökningar, men betonar att det inte alltid är så enkelt att avgöra hur väl en insats har fungerat, eftersom det sociala arbetet ofta sker under komplexa förhållanden. Faktorer vid sidan av insatsen påverkar vad som händer i den enskildes liv. Omvärlden kan förändras, arbete, skola, hälsa eller privata förhållanden kan inverka på insatsernas resultat. Ett sätt att minska andra faktorerers inflytande på resultatet är att använda sig av standardiserade frågor och se till att ha tillräckligt många deltagare i undersökningen. (CUS 2003).

Socialstyrelsens projekt för att utveckla den sociala barnavården, Barns Behov i Centrum (BBIC), prövar en praktik som baseras på senast tillgängliga kunskaper och anvisningar som:

- Relevanta forskningsrön
- Nationell och lokal statistik
- Statliga normerade riktlinjer och praktisk vägledning för socialt arbete
- Tillsynsmyndigheternas granskningar och undersökningar.

Systematiserad kunskapsinsamling och resultatuppföljning av verksamheten ger information på gruppnivå. Ett mål med systematiserad kunskap är att ge bättre information om vilken insats som bäst möter speciella behov, eller med andra ord: Vilka insatser är verkningsfulla för vilka klientgrupper under vilka omständigheter?

"With a group of individuals as diverse as abused children, almost anything said will be true for some, but few observations will apply to them all." Så formulerar Department of Health i England problemställningen i en skrift som handlar om att förbättra och utveckla det sociala arbetet (Department of Health 2002, sid. 17).

Brukarmedverkan

Många kommuner gör ansträngningar för att utveckla vad som ofta kallas ”brukarmedverkan”. Det blir allt vanligare att enskilda brukare/klienter eller deras organisationer inbjuds att medverka och lämna synpunkter på socialt arbete. Mycket återstår att göra för att ta reda på vad personer som har fått individuellt riktat stöd tycker om insatsen. Brukarmedverkan, som är ett område under utveckling, är ett sätt att tillföra kunskap till det sociala arbetet. Det är ett eget fördjupningsområde, med de fördelar och svårigheter som det kan innebära att tillfråga enskilda eller representanter för organisationer om deras hållning och synpunkter (Bastian 1994, Socialstyrelsen 2003).

Att få synpunkter beträffande insatser stöter på särskilda svårigheter när det gäller insatser riktade till barn (Department of Health 1999). Precis som i det sociala arbetet handlar det ofta om att tolka och försöka förstå det barnet har upplevt, vill eller önskar. Det finns flera skäl, bland annat etiska, till att vara varsam med att fråga barnet vad det tycker om insatsen. Föräldrar kan dessutom ha invändningar mot att barnet tillfrågas. Barnet eller den unge kanske inte heller kan förstå eller uttala sig om effekten av en åtgärd förrän i vuxen ålder. En skyddsåtgärd kan vara livsviktig, men ändå upplevas som oönskad och oriktig från barnets sida.

Följa utveckling och forskning

”Forskningsresultat är färskvara”, skriver docent Dagmar Lagerberg och professor Claes Sundelin (2000, sid. 15). Professionalitet bygger på kunskap och den är föränderlig över tid. Det är därför nödvändigt att, inom ett så komplicerat område som social barnavård, följa forskning och utveckling för att säkerställa att nya rön och kunskaper tillvaratas i vardagsarbetet. Detta innebär att socialarbetarna dels måste ha kunskaper om forskningsläget inom yrkesområdet och bevaka detta, dels måste föra en aktiv och levande diskussion med kollegor och andra, såväl internt som externt, för att utveckla det sociala arbetet med barn och ungdomar i utsatta situationer.

Kunskapsbasen för socialt arbete är under utveckling. Inom vissa områden saknas det vetenskapliga undersökningar, medan det inom andra områden finns forskningsrön och rapporter som behandlar delar av barn- och ungdomsvården. Ett sådant exempel är fosterbarnsvården. Vetenskapen kan vara fragmentarisk och många av de frågor som ställs om barn och unga i utsatta situationer är outforskade. De forskningsresultat som finns är inte alltid entydiga eller heltäckande utan kan bara peka på en trolig eller sannolik utveckling, som i sin tur behöver ytterligare forskningsinsatser (CUS 2000:5).

Ett exempel på hur nytt vetande har påverkat socialtjänstens arbete är kunskap om släktingplaceringar. Forskning har visat att barn som växer upp hos släktingar mår bättre och har haft stabilare förhållanden än andra omhändertagna barn (Vinnerljung 1996). Även socialtjänstlagen har ändrats så att socialnämnden i första hand skall överväga släktingplaceringar (6 kap. 5 § SoL).

Socialarbetaren behöver kunskaper
om hur man systematiserar och dokumenterar kommunala data
och annan information,
om uppföljning, utvärdering och kvalitetsarbete,
om enhetliga termer och begrepp,
om hur man efterfrågar och tar emot synpunkter på insatser och
bemötande från barn, unga, föräldrar och andra berörda,
om hur man tar emot klagomål och förslag

Socialarbetaren behöver också kunskaper
om hur man följer och tolkar forskning, utvärdering och utveckling
inom sakområdet.

Personalens kompetens

I det förra kapitlet identifierades ett antal områden där det ställs stora krav på socialarbetarens kunskaper om utsatta barn, unga och deras familjer. I det följande beskrivs personalens kompetens.

Vilken kompetens efterfrågas?

Litteraturstudier, seminarier och studiebesök, liksom samtal och intervjuer (med representanter från socialtjänst, med tillsynsmyndighet och samarbetspartner som skola, förskola, hälso- och sjukvård, polis, fack-, barnrätts- och intresseorganisationer, med forskare samt även med ett antal personer som har fått del av socialtjänstens insatser) ger i många delar en samstämmig bild. Det som ofta efterfrågas är kontaktförmåga, empati och sakkunskap inom fackområdet – exempel inom det sistnämnda området är kunskaper om barn, om föräldraskap och om människors villkor. Listan går att göra lång och detaljerad. Ibland betonas vikten av specialisering, men lika ofta poängteras det att en sådan inte får ske på bekostnad av en allmän kunskap som kan bidra till att se sociala sammanhang och ha en helhetssyn.

Behövs verkligen nya kompetenser? Ja, det menar många som har pekat på behovet av en kunskapsutveckling inom socialtjänsten. De menar att man behöver systematisera den lokala uppföljningen och utvärderingen och mer aktivt följa forskning och utveckling. Andra har påtalat behovet av kunskaper om vad exempelvis ett uppbrott från hemlandet kan innebära, med tanke på de många invandrare med en flyktingproblematik som vi numera har i vårt land. Den ökade komplexiteten och de ökade kraven på socialt arbete (bl.a. genom ändrad lagstiftning) kan i sig aktualisera ett behov av ett nytt eller annat kunnande och av att veta var denna nya eller kompletterande kunskap kan sökas.

Man har även påpekat att allmänheten frågar efter kunskap om socialt arbete – eller snarare frågar efter effekter eller resultat av socialtjänstens arbete. I sådana sammanhang kan socialarbetaren behöva ha kontakt med media för att förmedla relevanta förklaringar och besked. Socialtjänsten kan behöva utveckla metoder och arbetssätt kring extern upplysning, för att på ett mer aktivt sätt kunna bidra till informationsspridning om socialt arbete.

Hur tycker barn att socialarbetare skall vara?

Det är en grannliga uppgift att fråga barn om deras uppfattning om det sociala arbetet och om de insatser som de har fått. Inte för att barn saknar tankar och åsikter om vad som händer i deras liv, utan därför att de kan vara bundna av sin lojalitet mot föräldrarna eller andra vuxna. Ett annat skäl är att värdet av en åtgärd ibland inte kan förstås förrän flera år senare. De svårigheter som är förknippade med att inhämta barns synpunkter kräver vidare forskning.

Professor Gunvor Andersson redovisar en undersökning av Butler & Williamson (1994) angående barns delaktighet, där barn beskriver hur de tycker att en socialarbetare skall vara. Barn tycker att socialarbetaren bör vara en god lyssnare, att han/hon skall vara tillgänglig, dvs. lätt att nå. Hon eller han får inte döma eller fördöma det barnet säger. Barn/unga vill helst ha valmöjligheter då insatser skall sättas in och de vill ha tid att fundera inför beslut. De vill också veta när det är förändringar på gång. Den information som socialarbetaren ger skall vara korrekt. Han/hon skall säga som det är, förklara vad som händer och stå vid sitt ord. Socialarbetaren skall vidare vara en person som barnet/den unge kan lita på. Han/hon skall inte berätta vidare vad barnet har sagt i förtroende. (Andersson 2000).

BRIS har gjort en fördjupningsstudie om placerade barn och ungdomar, med ett hundratal samtal från Barnens Hjälptelefon som grund. En slutsats av denna är socialtjänstens personal behöver utveckla sin kompetens om barn och att kunskapsutvecklingen bör ha inriktningen delaktighet och respekt (BRIS 2000).

Adekvat kompetens

Enligt Socialstyrelsens allmänna råd om kvalitet fordras adekvat kompetens och personlig lämplighet för socialt arbete.

Kompetensutveckling, eller livslångt lärande, har kommit att ersätta begreppen fort- och vidareutbildning för att beskriva att det rör sig om komplexa processer, där olika typer av kunskaper flätas samman. Kompetensutvecklingen sker i olika lärmiljöer, inom grund- och vidareutbildningen och inom praktiken.

Relevant grundutbildning

I den formella kompetensen brukar man räkna grundutbildning och eventuell vidareutbildning eller specialisering. Grundläggande teoretiska kunskaper om socialt arbete lär sig studenterna under högskoleutbildningen.

Inom socialtjänsten finns olika yrkeskategorier. För det utredande arbetet inom barn- och ungdomsvård eller familjerätt dominerar socionomer (Socialstyrelsen 2000). Inom öppna verksamheter eller mellanvårdsformer återfinns även andra yrkesgrupper. En del socialförvaltningar har tillgång till egna experter, t.ex. barnpsykologer.

Det sociala arbetet med utsatta barn och unga och med deras familjer ställer krav på att kunna hantera komplexa sociala problem. Socialarbetaren ställs ofta inför komplicerade problem och situationer som inte sällan rymmer motstridiga intressen. För att kunna göra komplicerade bedömningar och avvägningar krävs både fördjupade teoretiska kunskaper och praktiska färdigheter hos den professionelle.

Yrkeserfarenhet

Erfarenhet får man genom att som ny inom yrket exempelvis vara med-handläggare i utredningar och ärenden som både innebär myndighetsutövning och givande av råd och stöd inom öppna verksamhetsformer. Att få handledning och att träna sig i att hantera problematiska situationer kan vara ett annat sätt att skaffa erfarenhet och insikter, liksom att diskutera med kollegor och samarbetspartner.

Att det finns stödjande strukturer, som tillgång till erfarna kollegor med specialkunskap, handledning, fortbildning och stöd från arbetsledningen, är väsentligt för alla socialarbetare. Särskilt viktigt kan stödet vara när man är ny i yrket. Kommunerna försöker på olika sätt stödja sina medarbetare, exempelvis genom mentorskap, med så kallade kompetenstrappor, med FoU-enheter eller regionalt stöd.

För att självständigt arbeta med socialtjänstens utsatta barn, unga och deras familjer behövs fördjupade kunskaper :

- om barn och unga och deras behov, om samspelet mellan barn och föräldrar, om föräldrars omsorgsförmåga, om sociala insatser och deras värde, om barns uppväxtbetingelser och familjers livsvillkor
- om barns utsatthet (t. ex. för barnmisshandel, försummelse, sexuella övergrepp, våld i nära relationer, drogmissbruk och kriminalitet)
- om att samtala och samarbeta med barnet, med familjen och nätverket samt med andra aktörer
- om utredning, om bedömning, om risk- och skyddsfaktorer samt om sociala insatser och deras effekter.
- om uppföljning, om utvärdering, om aktuellt forsknings- och utvecklingsarbete

I kompetensen ingår att kunna tillämpa de lagar, författningar, föreskrifter, riktlinjer och andra regler som gäller. Det krävs en förmåga att hantera komplexa situationer och motstridiga intressen och att kunna göra komplicerade bedömningar och avvägningar. Vidare måste socialarbetaren kunna arbeta på ett självständigt och korrekt sätt, både när det handlar om att bedöma klientens behov och göra en utredning och då det gäller att bedöma om en åtgärd är relevant och kan förväntas ge avsett resultat. Att ha ett kritiskt förhållningssätt är en viktig förutsättning, dels i förhållande till det egna arbetet, dels för att kunna värdera andras påståenden och förslag (Bergmark & Lundström 2000). Att ha en god självkännedom och ett etiskt förhållningssätt är andra viktiga delar i en god kompetens.

Att kunna söka mer kunskap eller specialkompetens är väsentligt, likaså att kunna bedöma när samverkan med andra huvudmän eller verksamheter är behövlig. Kunskaperna inom yrkesområdet behöver hela tiden uppdateras, eftersom det kunnande som verksamheten fordrar ändras över tid. Utvärdering och forskning, exempelvis, kan generera ny kunskap som i sin tur påverkar kompetenskraven.

Personlig lämplighet

I Socialstyrelsens allmänna råd om kvalitetssystem anges att personlig lämplighet behövs för arbetsuppgifterna. I bemötandet av enskilda bör personalen ha ett förhållningssätt som kännetecknas av respekt, delaktighet, tillit, engagemang och empati (SOSFS 2000:15 S).

Att ha en god kontaktförmåga ingår i den personliga lämpligheten. Socialarbetaren bör ha en förmåga att få klienten att känna tillit även i besvärliga situationer, bör kunna vara personlig i kontakten utan att därför bli privat.

Att kunna känna empati för människors problem och för deras agerande i olika situationer, att inse hur komplicerade människors känsloliv är och att förstå att det kan finnas en ambivalens i nära relationer, är viktigt i socialt arbete. Svåra problem och tillspetsade lägen kan föda många känslor, t.ex. sorg, vanmakt eller vrede. När det handlar om barn är det viktigt att förstå att även om barnet måste skyddas mot förhållanden eller risker i sin hemmiljö som barnet inte själv kan bedöma, känner barnet i regel lojalitet mot sina föräldrar och sin familj. Socialarbetaren måste därför bemöda sig om att hjälpa barnet att se och förstå att det som har hänt inte är barnets fel. Hon måste kunna visa medkänsla och i övrigt kunna hantera situationen (Department of Health, 1999).

Socialarbetaren behöver ha en medvetenhet om vad kritiska situationer kan innebära. Det gäller att vara saklig, både vid skriftlig och muntlig kommunikation och i upprörda situationer. Detta måste socialarbetaren förstå, känna medkänsla inför och kunna hantera.

Att ha eller att utveckla en personlig lämplighet för arbetsuppgifterna är önskvärt inom allt socialt arbete men det kan vara en förutsättning för att kunna hantera komplexa sociala situationer eller problem som rör utsatta barn, ungdomar och deras familjer. Dessa egenskaper och färdigheter kan man inte tillägna sig enbart genom studier. En personlig utveckling inom yrket påbörjas emellertid under utbildningen och den fortgår med tilltagande erfarenhet och kunskapsfördjupning (SoS 2000).

Som socialarbetare bör man vara medveten om vilka värderingar man har och hur dessa kan styra och inverka på arbetet. Man behöver ständigt reflektera över sitt handlande och sin människosyn. Likaväl som man kan fördjupa sina teoretiska kunskaper kan man utveckla sin personliga färdighet och förmåga, exempelvis med hjälp av de erfarenheter som man skaffar sig i yrkeslivet.

Etik

Ett etiskt förhållningssätt är grundläggande i det sociala arbetet. Etiska grundfrågor behandlar exempelvis vad som är rätta handlingar och goda mänskliga egenskaper. Nyckelord är människovärde, solidaritet, humanitet och mänskliga rättigheter (Blennberger 2000).

Det är betydelsefullt att kontakt och tillit uppstår i mötet mellan barnet, familjen och socialarbetaren. Förutsättningarna för detta är exempelvis lyhördhet, öppenhet och respekt från socialarbetarens sida. Lyhördheten innebär att lyssna till hur barnet och familjen upplever sin situation och till vad

de anser sig behöva hjälp med. Öppenheten innefattar bland annat tydlighet om vad som är genomförbart inom socialtjänstens ram, om vilka olika insatser som finns, om vilka resultat dessa har uppvisat samt om vilka möjligheter eller risker som dessa insatser kan innebära för de inblandade, på kort och lång sikt.

Ett etiskt förhållningssätt bör präglas av respekt för barnet/ den unge, föräldrarna och övriga inblandade personer. Det handlar om att vidmakthålla bästa möjliga relationer med familjen. En utredning kan rymma flera etiska konflikter. En exempel på en sådan konflikt kan vara att barnet i förtroende berättar något för socialarbetaren, till exempel om en traumatisk händelse, som sedan används som ett argument för att vidta åtgärder.

Socialarbetaren, som möter människor i kritiska eller andra svåra situationer, behöver vara uppmärksam på risken att skuldbelägga eller kränka. Att exempelvis få sitt föräldraskap granskat kan i sig vara kränkande. Fil dr. Elisabeth Backe-Hansen visar i en forskningsrapport att det främst är modern som får bära skuldbördan och får utstå kritik, även då det är fadern som har misshandlat barnet (NOVA 2/01). Även professor Gunvor Andersson påtalar att det främst är moderns brister och tillkortakommanden som granskas i barnavårdsärenden. Hon pekar på svårigheterna i dessa ärenden, där ”klienten” är en familj. (Andersson 2000).

Sammanfattningsvis

För att arbeta inom socialtjänsten fordras, enligt Socialstyrelsens allmänna råd, adekvat kompetens. Adekvat kompetens för att arbeta med utsatta barn och unga och med deras familjer innefattar:

- relevant grundutbildning dvs. socionomexamen.
- fördjupade kunskaper om socialt arbete med barn och unga i utsatta situationer. Det innebär erfarenhet och fördjupat praktiskt kunnande samt fördjupade teoretiska kunskaper.
- personlig lämplighet och ett etiskt förhållningssätt.

Att uppnå yrkesskicklighet – planerad kompetensutveckling

Diskussionen om yrkeskompetens och lärande på individnivå beskrivs ibland utifrån två perspektiv, kognitivt respektive kontextuellt lärande. Komplexa situationer i arbetslivet fordrar en väl avvägd balans mellan dessa perspektiv.

Det kognitiva lärandet fokuserar på individens intellektuella processer i tillägnandet av kunskap. I yrkesutövningen löser man problem genom medvetna val mellan olika handlingsalternativ, på grundval av fakta som har formulerats på förhand och utifrån en uttalad kunskapsbas.

Det kontextuella perspektivet inriktar sig på en handlande individ, som befinner i olika sociala sammanhang och som hämtar kunskapen nära det sammanhang där den skall tillämpas. Intentioner och mål formuleras parallellt med handlandet som anpassas till den enskilda situationen. Forskning

har visat att båda perspektiven har sina begränsningar. En alltför stark betoning av det kognitiva perspektivet på arbete och lärande leder till att en alltför stor vikt läggs vid arbetets intellektuella aspekter och teoretisk utbildning. En alltför stark betoning av det kontextuella perspektivet, å andra sidan, ger i stället en överbetoning på intuitiv kunskap och erfarenhetsbaserat lärande (Ellström 1996).

Socionomexamen – en yrkesförberedande generalistutbildning

Till den formella kompetensen för att arbeta inom socialtjänsten räknas grundutbildning och eventuell vidareutbildning eller specialisering. Inom det sociala arbetet med barn och ungdomar och inom familjerätten dominerar socionomer. Vid en bearbetning av Svenska kommunförbundets personalstatistik från 1998 och SCB:s utbildningsregister, fann Socialstyrelsen att fyra av fem socialsekreterare hade socionomexamen (SoS 2000:12). Samtliga tillfrågade socialchefer/Ifo-chefer anger att kommunerna kräver socionomexamen enligt Socialstyrelsens riksrepresentativa intervjuundersökning 2002/2003. I 15 procent av kommunerna är kravet politiskt antaget.

Socionomprogrammet omfattar 140 poäng och är den utbildning som är mest anpassad till socialsekreteraryrket. Högskoleförordningen styr vilka krav som skall vara uppfyllda för att få socionomexamen. Fram till början av 1990-talet fanns det en central utbildningsplan för de olika socialhögskolorna. Den ersattes 1993/94 av fem övergripande mål i examensordningen, som är en bilaga till högskoleförordningen (1993:100). Därutöver får varje socionomutbildning fastställa utbildningsplaner och egna mål. Socialhögskolornas kursplaner skall sedan konkretisera och förverkliga målen. Vid de flesta högskolor kan studenterna efter socionomexamen också avlägga magisterexamen (Högskoleverket 2000:6 R).

Högskolelagen (1998:1003) anger de allmänna målen för grundläggande högskoleutbildning (9 §). Där slås bland annat fast att utöver kunskaper och färdigheter skall utbildningen ge studenten förmåga till självständig och kritisk bedömning, förmåga att självständigt lösa problem samt förmåga att följa kunskapsutvecklingen.

Målen för att erhålla socionomexamen är enligt högskoleförordningen att studenterna skall ha:

- förvärvat de kunskaper och den praktiska förmåga som krävs för socialt arbete på individ- grupp- och samhällsnivå
- uppnått kompetens att medverka i förebyggande socialt arbete och socialt förändringsarbete på olika nivåer
- utvecklat förmågan att analysera och förstå sociala processer och problem samt kunna identifiera och strukturera behov av åtgärder och lösningar på olika nivåer
- förvärvat kännedom om sådana samhälls- och familjeförhållanden som påverkar kvinnors och mäns livsbetingelser
- uppnått förmåga att relatera olika typer av åtgärder inom verksamheten till de rättsregler och övergripande principer som styr lagstiftningen, bl.a. inom det sociala området

Socialstyrelsens studier inom ramen för projektet visar att det i stort sett råder konsensus om att socionomexamen är en yrkesförberedande generalistutbildning. Den kräver introduktion och fortsatt lärande innan den enskilde självständigt kan klara socialt arbete. Det bekräftas också av ovan nämnda undersökning. Syftet var att ta reda på hur nyanställda socialsekreterare tas om hand, om de får någon introduktion, om de får mentorer och handledning samt att ta reda på vad de får arbeta med.

Resultaten visar att en stor del av kommunerna anger att de nyanställda får en introduktion i arbetet. Det är vanligt att det finns begränsningar beträffande vilka arbetsuppgifter den nyanställda får utföra självständigt. Detta gäller även barnavårdsärenden. De allra flesta nyanställda deltar i handledning. Mentorskap förekommer men är mindre vanligt än handledning.

Vad kan man lära i en grundutbildning?

CUS har genomfört en komparativ studie av undervisningen i social barnavård i svensk socionomutbildning och dansk socialrådgivarutbildning. Undersökningen analyserar hur socialhögskolorna definierar den sociala barnavårdens uppgifter genom innehållet i undervisningen, de kunskapskällor som används i utbildningarna samt de teoretiska inspirationskällor som ligger till grund för undervisningen (CUS-skrift 2000:5).

Utbildningens generalistprofil och yrkesförberedande syfte framhålls av lärarna som något positivt, särskilt av svenska lärare. De menar att grundutbildningens huvuduppgift är att utbilda till kritisk reflektion, analys och liknande färdigheter som är av en mer generell karaktär. Därav följer att grundutbildningen i social barnavård blir ytlig, men grundutbildningen varken kan eller skall utbilda till ett så svårt arbetsområde som social barnavård, menar de. (CUS 2000:5).

De svenska lärarna anser exempelvis att undervisning om samtal med barn skall ligga på vidareutbildningsnivå. De är kritiska till att det inte har etablerats en tydlig vidareutbildningsväg för socialarbetare inom den sociala barnavården (CUS 2000:5).

Studien visar också att undervisning om barn, familj och social barnavård företrädesvis förekommer som korta moment i generella kurser i socialt arbete. Mer sällan ges undervisningen i specifika kurser under en egen rubrik. Det vanligaste är att kursmoment om social barnavård ryms inom kurser som rubriceras psykologi/utvecklingspsykologi, psykosocialt arbete/socialt arbete/metodik, rättskunskap/socialrätt. Studien visar vidare att undervisning i social barnavård av en viss tyngd främst finns på de valfria kurserna. Det kan betyda att socionomer kan ha ytterst begränsade kunskaper inom detta arbetsfält om de har valt kurser med andra inriktningar (CUS 2000:5).

Stärkt yrkesskicklighet genom vidareutbildning

Majoriteten av landets socialchefer och lärare vid socialhögskolorna är eniga om att socionomexamen inte ger ett tillräckligt kunnande för att arbeta med social barnavård. Arbetsfältet förefaller så stort att utbildningen inte enbart kan placeras i en relativt kort grundutbildning av generalistkaraktär.

En tillräcklig kunskapsnivå kan knappast uppnås utan en specialiserad vidareutbildning som ställer mer djupgående kunskapskrav än vad en grundutbildning kan göra.

Vad som skall ingå i grundutbildningen respektive vidareutbildningen är viktiga frågor att diskutera. Grundutbildningen skapar de teoretiska förutsättningarna för hur social barnavård skall definieras som kunskapsområde, för vilken kunskap som skall anses relevant att använda sig av, för vilka studiekraav som är nödvändiga att ställa o.s.v. Den grundläggande utbildningen avgör på flera sätt hur långt man kan nå på vidareutbildningsnivåer. CUS:s studie visar att det finns starka skäl att se över grundutbildningens innehåll.

... och färdighetsträning

Socialarbetaren behöver en fördjupad praktisk erfarenhet och färdighetsträning inom arbetsfältet innan han/hon självständigt kan arbeta med socialtjänstens utsatta barn, ungdomar och deras familjer. Att ha en mentor och att vara medhandläggare och successivt ta ansvar för svårare eller mer komplexa arbetsuppgifter ger färdighetsträning. Kompetensutveckling är en komplex process, där olika typer av kunskaper vävs ihop i en kontinuerlig utveckling, under förutsättning att yrkesutövaren ges tillfälle till fördjupning, reflektion och bearbetning. Detta talar för att den teoretiska fördjupningen bör ske efter en viss tids arbetserfarenhet inom området. Olika studier visar också att en alltför tidig specialisering inte anses lyckad, vare sig i grundutbildningen eller i yrket, bl.a. med tanke på behovet av en helhetssyn på klientens behov (SoS 2000:12).

En yrkesträning som kombinerar teoretisk fördjupning på högskolenivå med färdighetsträning i praktiken kan bidra till, och förstärka, en sådan kunskapsuppbyggnad som betonas i regeringens förslag till nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten. De yrkesverksamma får på ett naturligt sätt tillgång till högskolans aktuella forskning och kunskapsläge och högskolan får tillgång till en praktik. Olika studier som beskrivs i nämnda program har visat att socialarbetarnas kunskapsutveckling, efter avslutad grundutbildning, i stort sett är den enskilde socialarbetarens ensak – den ingår alltså inte i en systematisk kunskapsbyggnad. Den fort- och vidareutbildning som socialtjänsten efterfrågar har inte heller självklart funnits inom socialhögskolornas utbud.

Fortbildning och annat stöd

En fastlagd vidareutbildning ger den enskilde socialarbetaren bättre förutsättningar att klara sitt arbete, men det räcker inte. Återkommande fortbildning och yrkesträning behövs också. Kunskaperna inom yrkesområdet behöver hela tiden uppdateras. Utvärdering och forskning kan generera ny kunskap som i sin tur påverkar kompetensbehoven. För att kunna vara uppdaterad om svensk och internationell relevant forskning och annan kunskapsutveckling krävs det att man har tillgång till denna, företrädesvis på nationell nivå. En samlad och bearbetad nationell information behöver även

vara av statistiskt slag, för att man exempelvis skall kunna göra jämförelser mellan metoder och kommuner.

Det är arbetsgivarens ansvar att se till att det finns rätt kompetens i förvaltningen. Den enskilde socialarbetaren har också ett ansvar för den egna kompetensutvecklingen. Han/hon måste hålla sig underrättad om vad som händer inom yrkesområdet och skaffa sig fortbildning när en ny eller fördjupad kunskap är nödvändig.

Adekvat kompetens är ledningens ansvar

Socialstyrelsens Allmänna råd betonar ledningens ansvar för att säkerställa att all personal har adekvat kompetens och personlig lämplighet för arbetsuppgifterna samt att det finns fortlöpande planer för personalens kompetensutveckling.

Socialtjänstlagen stadgar att insatser inom socialtjänsten skall vara av god kvalitet och att kvaliteten i verksamheten systematiskt och fortlöpande skall utvecklas och säkras.

Från ett klient- och brukarperspektiv är det nödvändigt att den personal som skall arbeta med socialtjänstens utsatta barn, unga och deras familjer har tillräcklig utbildning och erfarenhet för att kunna utföra arbetet. De barn och föräldrar som erhåller socialtjänstens insatser har rätt att kräva att socialarbetaren har tillräckliga teoretiska kunskaper. De skall också kunna känna sig säkra på att socialarbetaren har erfarenhet och besitter färdigheter som att kunna tala med barn, kunna samarbeta och kunna göra komplexa bedömningar.

Kompetensnivån är en betydelsefull arbetsmiljöfaktor, likaså möjligheten att förkovra sig. Ett öppet förhållningssätt till lärande och en ständig förbättring av verksamheten kräver tid för reflektion – att diskutera arbete och metoder och bearbeta problem – inom ramen för det dagliga arbetet. En sådan förhållningssätt medför också att personalen får möjlighet att engagera sig i forsknings- och utvecklingsarbete inom sitt område.

Vilken kunskaps- eller kompetensnivå som är rimlig för den enskilda socialtjänsten att inneha, är det ledningens ansvar att bedöma. Professionen har ett eget ansvar för utvecklingen av kompetensen inom sitt yrkesområde. Men det är ytterst ledningens ansvar att, utifrån den samlade kompetensen, planera och säkra att den kunskap som saknas i förvaltningen – exempelvis för ärenden som förekommer sällan – kan tillhandahållas från annat håll.

Sammanfattning

De stora förändringar som har skett inom socialtjänsten och de skärpningar av socialtjänstlagen som har genomförts medför att kraven på personalens kompetens behöver förtydligas. Socialtjänstlagen säger att det skall finnas personal med lämplig utbildning och erfarenhet. Några närmare preciseringar av vilken utbildning eller kompetens som behövs görs varken i lagens förarbeten eller i Socialstyrelsens allmänna råd.

Detta förslag till kompetensbeskrivning avser professionellt socialt arbete för att uppfylla socialtjänstens ansvar för barn och ungdomar i utsatta situationer och för deras familjer. Förslaget tar sin utgångspunkt i att barn, ungdomar och föräldrar som kommer i kontakt med socialtjänsten har rätt att ställa krav på den professionelles kunskaper, färdigheter och förhållningssätt.

Förslaget är ett led i att skapa struktur och förstärka den systematiska kunskapsuppbyggnaden inom socialtjänsten genom att ange grundläggande krav på yrkeskunnande inom den sociala barnavården. Kompetensbeskrivningarna kan vara ett stöd i kommunernas kvalitetsarbete för att få rätt kompetens i organisationen och för att kunna bedöma när en grundutbildning är tillräcklig och när en vidareutbildning behövs. Beskrivningarna kan också vara ett stöd för högskolornas planering av grund- och vidareutbildning.

Med socialt arbete menas det arbete som utförs av personalen inom socialtjänstens kärnverksamheter, i detta sammanhang för utsatta barn och unga, på individ-, allmän- och strukturnivå. Beskrivningarnas fokus ligger på det professionella arbete som utgör socialtjänstens myndighetsutövning och som ofta beskrivs som ansökan/anmälan, utredning, insats och uppföljning.

Det sociala arbetet är lagstyrt men har även vetenskap och beprövad erfarenhet samt etiska principer som grund. Förslaget till kompetensbeskrivningar bygger på lagstiftning och andra rättsligt grundade dokument och på kunskaper från forskning, utvärdering, tillsyn och systematiskt utvecklingsarbete inom social barnavård.

Utifrån dessa dokument har ett antal områden som är av avgörande betydelse för socialtjänstens arbete med utsatta barn, unga och deras familjer identifierats. Inom dessa områden ställs stora krav på socialarbetarens teoretiska kunnande, praktiska färdigheter och förhållningssätt.

Socialarbetaren behöver kunskaper:

- om barns och ungdomars normalutveckling i ett tidsperspektiv. För att känna igen det avvikande behövs kunskap om den normala utvecklingen hos barn. Socialarbetaren behöver kunskaper om uppväxtvillkor, gender, etnicitet och samhällsförändringar.
- om hur man samtalar och samarbetar med barnet och familjen, med nätverket, med samarbetspartner och andra aktörer. Socialarbetaren måste

ha kunskaper om hur barn tänker, talar och agerar i olika åldrar och i olika situationer. Socialarbetaren måste veta när hans/hennes egna kunskaper behöver kompletteras.

- om risk- och skyddsfaktorer och hur dessa samspelar, om när och hur riskbedömningsinstrument skall användas och om hur de skall tolkas.
- om utredning och bedömning. Socialarbetaren behöver kunskaper om hur man allsidigt belyser och bedömer barns behov och föräldrarnas förmåga att tillgodose dessa samt kunskaper om aktuell lagstiftning och dokumentation.
- om insatser och deras resultat, om alternativa insatser, om att sätta realistiska mål, om att planera, samordna, eventuellt upphandla samt följa upp insatser.
- om hur man följer upp och utvärderar det sociala arbetet och hur man följer kunskapsläget på området. Socialarbetaren behöver kunskaper om hur man systematiserar och dokumenterar kommunala data och annan relevant information, i och om uppföljning och utvärdering, om forskning inom området samt om hur denna skall följas och tolkas.

I kompetensen ingår att kunna tillämpa de lagar, författningar, föreskrifter, riktlinjer och andra regler som gäller. Arbetsuppgifterna skall kunna utföras på ett självständigt och korrekt sätt. Socialarbetaren måste ha en förmåga att hantera komplexa situationer och motstridiga intressen och kunna göra komplicerade bedömningar och avvägningar. Att ha en granskande hållning till det egna arbetet och att kunna göra en värderande analys av andras påståenden och förslag, är ytterligare exempel på vad som ingår i en erforderlig kompetens.

I Socialstyrelsens allmänna råd om kvalitetssystem anges att personlig lämplighet och ett etiskt förhållningssätt behövs för arbetsuppgifterna. I bemötandet av enskilda bör socialtjänstens personal ha ett förhållningssätt som kännetecknas av respekt, delaktighet, tillit, engagemang och empati. Att ha eller att utveckla en personlig lämplighet för arbetsuppgifterna är önskvärt inom allt socialt arbetet, men det kan vara en förutsättning för att kunna hantera komplexa sociala situationer/problem som berör utsatta barn, ungdomar och deras familjer. En personlig utveckling inom yrket påbörjas under utbildningen och fortgår med växande erfarenhet och kunskapsfördjupning.

Ett etiskt förhållningssätt är grundläggande i det sociala arbetet. Etiska grundfrågor behandlar exempelvis vad som är rätta handlingar och goda mänskliga egenskaper. Det är betydelsefullt att kontakt och tillit uppstår i mötet mellan barnet och familjen och socialarbetaren. Det handlar om att skapa och vidmakthålla bästa möjliga relationer med familjen. Förutsättningarna för detta är att socialarbetaren är lyhörd, öppen, tydlig och ger klienten ett respektfullt bemötande.

Kompetensbeskrivningar visar att det behövs ett fördjupat teoretiskt kunnande och därtill praktiska erfarenheter för att självständigt arbeta med utsatta barn och unga. Det råder en samstämmig uppfattning bland majoriteten av landets socialchefer och lärare i social barnavård om att socionomexamen inte ger ett tillräckligt kunnande för att arbeta med social barnavård.

Det är rimligt att socialarbetarna tillförsäkras både kontinuerlig fortbildning och tillgång till vidareutbildning av god kvalitet på högskolenivå.

Till den formella kompetensen brukar man räkna grundutbildning och eventuell vidareutbildning eller specialisering. Grundläggande teoretiska kunskaper om socialt arbete tillägnar sig studenterna under högskoleutbildningen. Den mest anpassade utbildningen till socialt arbete är socionomexamen. I grundutbildningen behöver studenterna få baskunskaper om barn och unga. Efter några år i yrket är det angeläget med vidareutbildning om barn och unga i utsatta situationer.

Kommunerna behöver planera en introduktion för nyutexaminerade socialarbetare samt ha en systematisk och kontinuerlig kompetensutveckling inom området utsatta barn och unga. Socialarbetarna behöver tillgång till relevant forskning och kunskapsutveckling, sammanställd på nationell nivå. Aktuell statistik, utifrån enhetliga begrepp, behöver sammanställas på lokal och nationell nivå.

Adekvat kompetens

Socialtjänstlagen anger att personalen skall ha lämplig utbildning och erfarenhet. I Socialstyrelsens allmänna råd om kvalitetssystem anges att adekvat kompetens och personlig lämplighet behövs för att utföra arbetsuppgifter inom socialtjänsten.

Adekvat kompetens för att arbeta med utsatta barn och unga och med deras familjer innefattar:

- relevant grundutbildning, dvs. socionomexamen
- fördjupade kunskaper i och om socialt arbete med barn och unga i utsatta situationer, vilka erhålles genom erfarenhet och fördjupat praktiskt kunnande samt fördjupade teoretiska kunskaper
- personlig lämplighet och ett etiskt förhållningssätt

Referenser

Andersson, G., Aronsson, K., Hessle, S., Hollander, A. & Lundström, T., *Barnet i den sociala barnvården*. CUS (1996). Stockholm: Liber.

Andersson, G., Barnen i socialt arbete – en maktlös grupp? Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

Backe-Hansen, E., *Rettferdiggjøring av omsorgsovertakelse*. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, Rapport 2/01.

Bastian, H., *The Power of Sharing Knowledge: Consumer Participation in the Cochrane Collaboration* (1994). http://www.cochraneconsumer.com/p_Involve.asp, pp. 1-20 . 1994.

Bergmark, Å. & Lundström, T., Metoder i socialt arbete. I: Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

Bergstrand, Bengt Olof, *Den nya socialtjänstlagen* (2001). Kommunlitteratur.

Bernler, G., Cajvert L., Johnsson, L. & Lindgren, H., *Psykosocialt arbete idéer och metoder* (2001). Natur och Kultur.

Blennberger, E., Etik för socialt arbete. I: Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

BRIS, *Placerade barn och ungdomar*. Fördjupningsstudie nr 2, 2000.

Danemark, B., *Samverkan – himmel eller helvete?* (2000) Gothia.

Department of Health, *Working Together to Safeguard Children* (1999).

Department of Health, *Assessing Children in Need and their Families* (2000). Practice Guidance.

Department of Health, *The Children Act Now*. Messages from Research. 2001.

Department of Health, *Learning from Past Experience – A Review of Serious Case Reviews* (2002).

Durlak, J. A., *Successful Prevention Programs for Children and Adolescents* (1997).

Egelund, T., Kvilhaug, A., Liebing, A. & Östberg, F., *Social barnavård – kunskap och professionalisering*. CUS skrift 2000:5.

Ellström, P.-E., *Arbete och lärande – förutsättningar och hinder för lärande i dagligt arbete* (1996). Arbetslivsinstitutet.

Glisson, C. & Hemmelgarn, A., *The Effects of Organizational Climate and Interorganizational Coordination on the Quality and Outcomes of Children's services Systems. Child Abuse and Neglect* (1998), Vol. 22, No. 5, pp. 401-421.

Hallberg, M., Teori och praktik som forskningsobjekt. I: Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

Hindberg, B., Samarbetets svåra konst. I: SOU 2001:72, Barnmisshandel: Att förebygga och åtgärda. Slutbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel.

Hollander, A., Juridik och socialt arbete. I: Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

Högskoleverket, Utvärdering av Socionomutbildningarna. Högskoleverkets rapportserie 2000:6 R.

Korbin, J. E., Spilsbury, J.C., *Cultural Competence and Child Neglect* (1999).

Lagerberg, D. & Sundelin, C., *Risk och prognos i socialt arbete med barn. Forskningsmetoder och resultat*. CUS (2000). Gothia.

Macdonald, G. with Winkley, A., *What works in Child Protection?* (1999) Barnardo's.

Månsson, S.-A., Kön i teori och praktik. I: Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Svärd, H. red., *Socialt arbete – En grundbok* (2000). Natur och Kultur.

Nordström, C. & Thunved, A., *Nya sociallagarna med kommentarer, lagar och författningar som de lyder den 1 januari 2002* (2000). Norstedts Juridik AB.

Pettersson, Ulla, *Socialt arbete, politik och professionalisering, Den historiska utvecklingen i USA och Sverige* (2001). Natur och Kultur.

Prop. 1996/97:124 Ändring i socialtjänstlagen.

Regeringsbeslut 1999.09.23

Regeringsbeslut 2001.04.11

Rose, W., Assessing Children in Need and Their Families. In: Horwath, J. ed., *The Child's World, Assessing Children in Need* (2001). J K Publishers Ltd.

Salonen, T., *Barnfattigdomen i Sverige* (2002). Rädda Barnen.

Socialstyrelsen & länsstyrelserna, Social tillsyn 1999. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn. 2000.

Professionsfrågor inom socialtjänsten – en utvecklingsstrategi (2000). Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen, *Sexuella övergrepp mot barn*. SoS-rapport 2000:1.

Socialstyrelsen, *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten*. SoS-rapport 2000:12.

Socialstyrelsen, Kvalitetssystem inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg. SOSFS 2000:15 (S), Allmänna råd.

Barnen, socialtjänsten och lagen (2001). Stockholm: Socialstyrelsen

Socialstyrelsen & länsstyrelserna, Social tillsyn 2000. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn. 2001.

Socialstyrelsen & länsstyrelserna, Social tillsyn 2001. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn. 2002.

Socialstyrelsen, *Program för barn- och ungdomsfrågor* (2002).

Socialstyrelsen, *Barnperspektiv vid handläggning av ekonomiskt bistånd*. Rapport 2003.

Socialstyrelsen, Informationsblad. Centrum för utvärdering av socialt arbete. 2003.

Socialtjänsten i Sverige, En översikt 2003 (2003). Stockholm: Socialstyrelsen

Brukarmedverkan i socialtjänstens kunskapsutveckling (2003).

SOU 2000:3, Velfärd vid vägska. Delbetänkande av kommittén Velfärdsbokslut.

SOU 2000:42, Barnmisshandel: Polisens och åklagarnas handläggningstider och arbetsmetoder. Delbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel.

SOU 2000:77, Omhändertagen. Samhällets ansvar för utsatta barn och unga. Betänkande av LVU-utredningen.

SOU 2001:18, Barn och misshandel: En rapport om kroppslig bestraffning och annan misshandel i Sverige vid slutat av 1900-talet. Rapport av Kommittén mot barnmisshandel.

SOU 2001:72, Barnmisshandel: Att förebygga och åtgärda. Slutbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel.

Stander, K., *Jag är glad att jag gick på dagis*. Doktorsavhandling. Lärarhögskolan i Stockholm. 1997.

Sundell, K. & Egelund, T., *Barnavårdsutredningar, en kunskapsöversikt* (CUS 2001) Stockholm: Gothia.

Sundelin, C., Medicinska synpunkter på barnmisshandel. I: SOU 2001:72, Barnmisshandel: Att förebygga och åtgärda. Slutbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel.

Svenska Kommunförbundet, Socialtjänstlagen. En vägledning. 2002.

Turnell, A., & Edwards, S., *Signs of Safety* (1999). Norton & Company.

Vinnerljung, B., *Svensk forskning om fosterbarnsvård. En översikt* (CUS 1996). Stockholm: Liber Utbildning.

Vinnerljung, B., Sallnäs, M. & Kyhle Westermarck, P., *Sammanbrott vid tonårsplaceringar – om ungdomar i fosterhem och på institution* (CUS 2001). Stockholm: Socialstyrelsen.

